

ՆԻՒԹԵՐ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱԻԸ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ ՎԵՊԻ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԻՈՍԵԱՆ

Ի. դարու հայ գրականության պատմության ամենէն աղմկալարոյց դրուագներէն մէկը կապուած է Կոստան Զարեանի Նաւը Լեւրան Վրայ վէպի երեւանեան հրատարակութեան՝ Պոստրնի 1943ի առաջին տպագրութեան հետ ունեցած գաղափարական նշանակալից տարբերութիւններուն հետեւանքով, Երեւանի 1963ի հրատարակութիւնը գայթակղութեան քար դարձաւ: Կատարուած փոփոխութիւններն ու մկրատումները իրարանցումի ալիք մը բարձրացուցին Պաղ Պատերազմի մթնոլորտին մէջ, Սփիւռքի քաղաքական ուժերու արդէն շիկացած առճակատումին հերթական էջ մը աւելցնելով:

Կամաւո՞ր էր վէպին փոխակերպումը: Գաղափարախօսական հակառակ դիրքերէ հրատարակուած նոյն գործը կարելի՞ էր ընդունելի նկատել: Հեղինակին գիտակցութեամբ թէ ոչ, նման աշխատանք բարոյապէս թոյլատրելի՞ էր: Այս եւ նման հակընդդէմ հարցադրումներով բազմաթիւ յօդուածներ լոյս տեսան 1963-1964ի սփիւռքեան թէ հայրենական մամուլին մէջ, որոնց շարքին նաեւ Պօղոս Մնայեանի զոյգ տպագրութիւնները բաղդատող ու վիճարկումի ենթարկող հատորը՝ Աւագախորած Նաւը, ու վերջինիս տպաւորութեան տակ գրուած Եղուարդ Պօյաճեանի 2 Նամակը¹:

Նաւը Լեւրան Վրայի երեւանեան հրատարակութիւնը նախապատմութիւն մը ունի: Արդարեւ, երբ Յուլիս 1960ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. եւ Կոստան Զարեան կը հանդիպէին Քալիֆօրնիոյ մէջ, Վեհափառ Հայրապետը վերջինիս հրաւէր կ'ուղղէր Հայաստան այցելելու: Նոյն օրը գրագէտը իր գաւկին՝ Իտալիա բնակող ճարտարապետ Արմէն Զարեանին (1914-1994) նամակ մը կը գրէր, չեչտելով՝

«Վերջապէս եկանք այս համաձայնութեան: Նոյեմբերին պիտի որկեն Կաթողիկոսին Դիւցացներգութիւններու Դիրքը, որ պիտի քննուի, ապա գարնան պիտի զնամ Հայաստան եւ այնտեղ կապերս վերահաստատեմ մերոնց հետ: Ասի նաեւ, որ եթէ “Նաւ” վերահրատարակեն (այստեղ սպառած է) այն ժամանակ պիտի աշխատեմ գրել երկրորդ հատորը, նուիրելով Հայաստանի շինարարութեան: Տեսներ ինչ պիտի լինի»²:

Յստակ է, ուրեմն, որ Զարեան արդէն ի մտի ունէր Նաւը Լեւրան Վրայի վերահրատարակութիւնը՝ հնարաւոր շարունակութեան մը խոստումով, որ մնաց միայն բաղձանք:

1961ի գարնան, Զարեան կը ձեռնարկէր վերադարձին: «Կալիֆօրնիայից մեկնեցի ապրանքատար նաւով եւ Պանամայի ջրանցքի ճանապարհով հասայ Իտալիա, ուր եւ ստացայ ձեր շատ սիրելի նամակը: Վաղը մեկնում եմ

Զվիցարիա, ուր կինս պիտի թողնեմ, վազեմ Հոռն եւ այնտեղից մեկնեմ մի ամիսով ՀԱՅԱՍՏԱՆ», Մայիս 24ին Ճենովայէն կը գրէր Սիմոն Սիմոնեանին՝ Պէյրուս⁴:

Արդարեւ, Զարեան եւ իր աղջիկը՝ քանդակագործուհի Նուարդ Զարեանը (1917-2005) Յուլիս 15ին Ճենովայէն մեկնելով⁵, Երեւան կը ժամանէին Յուլիս 8ին: Տասը օր ետք, Հրաչեայ Գրիգորեան հիւր գրագէտին հետ հարցազրոյց մը կը վարէր Երեւանի ռատիօկայանէն⁶, որ Յուլիս 19ին ամբողջութեամբ լոյս տեսաւ Սովետական Հայաստան օրաթերթին մէջ, առանց ստորագրութեան: Զարեան կը նշէր, թէ «պէտք է այդ հայկականութեան երիտասարդ եւ կարող մասը համախմբուի մոր մեր Աթէնքի՝ Երեւանի շուրջը, մերշնչուի նրանով, իր նպաստը բերի եւ վերագտնի իր հայ ապրելու կամքը եւ թափը: Արտասահմանի հայ երիտասարդութիւնը շուարած է, բարոյալքուած եւ փոշիացման վտանգին ենթարկուած: Պէտք է, անհրաժեշտ է, կարելու է նրան կապել Մայր Հայրենիքին, նրան ծանօթացնելով մեր մշակութային արժէքների հետ եւ նաեւ այն հսկայական կարելիութիւնների հետ, որ բացուած են նրանց առաջ»⁷: 1955ին կարօ Փօլատեանի հետ կատարուած, բայց 1960ին Յուսարերի լոյս ընծայած գրոյցին մէջ, Զարեան արդէն ընդգծած էր նմանօրինակ միտք մը՝ աւելի սուր հարցադրումով՝

«Միխոքը --այդ բառը չեմ սիրում-- մեծ դեր կարող է կատարել, եթէ ազատագրուի այն նախապաշարումից, որ իբր թէ իր դերն է ամէն ինչ որ Սովետական Հայաստանին է վերաբերում պէտք է քննադատի, բացասական աչքով նայի: Հայաստանը կատարում է իր պատմական դերը, որ շատ կողմերով հիմնալի, բախտորոշ, վճռական է եւ արտասահմանը պէտք է լինի նրա լրացուցիչը: Չուտ մշակութային տեսակետից: Եթէ արտասահմանը չստեղծի եւ իրեն չզգայ հայութեան ամբողջական մաս՝ նա կը փոշիանայ»⁸:

Լուեւայն, առանց ստոյգ (թէեւ կռահելի) հասցէի այս քննադատութիւնը երեւանեան հարցազրոյցին մէջ կը դառնար որոշակի, երբ Զարեան Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին կը յայտնէր այն կարծիքը, թէ «այժմ ան դեկավարուած է հին վաճառականների եւ կեղծ մտաւորականների կողմից», եւ կուսակցութեան կը յորդորէր, որ «դադրի օտարին ծառայելուց իր հակասովետական գործունէութեամբ, դադրի իր երիտասարդութիւնը առաջնորդելուց հայրենիքի դէմ եւ դառնայ մշակութային կազմակերպութիւն՝ իր մերշնչումը ստանալով Մայր Հայրենիքից»⁹:

Սոյն խօսքերը հարցազրոյցը վերածեցին գայթակղութեան քարի, որուն շուրջ Սփիւռքի հակամարտ ուժերը իրենց հերթական բանակուիւր բեմադրելու ձեռնարկեցին: Որքան որ խորհրդային ընթացիկ դարձուածաբանութեան բոլորը ունենային, անոնք բոլորովին հակառակ չէին գրագէտին այդ տարիներու մտածողութեան¹⁰: 23 Հոկտեմբերին Ճենովայէն Չուարթնոյց ամսաթերթի խմբագիր Հրանդ Բալուեանին գրած նամակով, Զարեան կը նշէր.՝

«Լսում եմ որ դէպի Հայաստան արած ճամբորդութեանս ժամանակ եւ յետոյ, չարամիտ ու շահագրգռուած մարդիկ ամէն տեսակ անճիշդ լուրեր են

տարածում իմ մասին: Արդ, պարտք եմ համարում յայտարարելու, որ Հայաստանում յայտնած իմ կարծիքները ուսուցողական կամ քերթերին, մնում են միանգամայն վատրական. եւ եթէ այսօր նորից պէտք լինէր կրկնելու՝ մի բառ պիտի չփոխէի»¹¹:

Հայաստան իր երկամսեայ կեցութեան առաջին օրերուն, Զարեան Նաւը հրատարակելու գործին ձեռնարկած էր: Նախապէս անդրադարձած ըլլալով երեւանեան տպագրութեան մանրամասնութիւններուն¹², հրատարակուող նորայայտ փաստաթուղթերը թոյլ կու տան աւելի եւս լուսարանել եւ գէթ մասամբ ամբողջացնել այս թղթածրարը:

Հաւանարար գրագէտին Յուլիս 16ի հարցազրոյցէն ետք է, որ «Ա. Զարեանի գործերից որեւէ մէկի հրատարակման մասին եղել է վերադաս օրգանների համապատասխան որոշում», ինչպէս վկայած է Հր. Գրիգորեան՝ Հայպետհրատի տնօրէն Մխիթար Դաւթեանին ուղղած իր 10 Մարտ 1962ի դիմումին մէջ (տե՛ս Գ. բաժին): «Վերադաս օրգաններ» ըսելով պէտք է հասկնալ, անկասկած, Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէն: Հնարաւոր է, որ հարցազրոյցը այդ հրահանգին պայմանը ըլլար: Ըստ Գրիգորեանի, «իսկ թէ կոնկրետ որ գործը պէտք է հրատարակել նոյն որոշմամբ[] այդ յանձնարարութեամբ էր լուծել Գրողների Միութեանը եւ Պետհրատին: Իմ մասնակցութիւնը այդ գործին եղել է միայն բանաւոր կարծիք յայտնելը»:

Քանի մը օր ետք, 30 Յուլիսին, Հայաստանի Գրողներու Միութեան Առաջին Քարտուղար Էդուարդ Թոփեան կը գրէր իր «Կարծիք»ը (տե՛ս Ա. բաժին), որ վէպին հրատարակութիւնը կը պայմանաւորէր էական վերամշակումի պահանջով:

«Մեր դիտողութիւնները չեն յանգում Կ. Զարեանին միանգամից սովետական գրող դարձնելու պահանջին, այլ վերաբերում են վէպի գաղափարական եւ գեղարուեստական հիմնական վերամշակմանը ճշմարիտ, ժողովրդական հայրենասիրութեան դիւքերից, իսկ այդ աշխատանքն անհրաժեշտ է կատարել, անհրաժեշտ է նախկին վէպն օժտել գաղափարական նոր բովանդակութեամբ, փաստօրէն ստեղծել նոր երկ, եւ այդ դէպքում միայն “Նաւը լերան վրայ” վէպը արժանի կը լինի հրատարակուելու մեզ մօտ, Սովետական Հայաստանում» (ընդգծումները մերն են - Վ.Մ.):

Վերորերեայ 1960ի նամակէն կարելի է մակարերել, որ Զարեան կը փափաքէր նոյնութեամբ վերահրատարակել իր վէպը, հաւանարար խրախուսուած՝ խրուչչեւեան «ժիւնիար»ի իրողութենէն եւ, թերեւս, իրեն տրուած որոշ բանաւոր հաւաստիացումներէ: Այս մեկնակէտով, տրամաբանական է ենթադրել, որ «գրողը հրատարակութեան է ներկայացրել վէպի նախնական տարբերակը, բայց նրան պարտադրուել է այլ բան»¹³, ինչպէս մեկնարանած է Եւրի Սաչատրեան: Սակայն, առայժմ անյայտ է, թէ ի՞նչ հանգամանքներու տակ «նրան պարտադրուել է այլ բան»:

Այդ «պարտադրանք»ը կամ, այլ տեսանկյունից դիտուած, «զիջումը» տեղի ունեցած է առաջին խմբագրութեան ընթացքին, որ յանձնարարուած է Գրիգորեանին, թելադրելով «այդ աշխատանքը կատարել շտապ, քանի հեղինակը Հայաստանում էր: Ես հարկադրուած եղայ ընդհատել իմ արձակուրդը, մնալ Երեւանում Յուլիա-Օգոստոս շոգ ամիսներին եւ աշխատել հեղինակի հետ»: Նաւթի առաջին խմբագրութեան էջերէն մեր ձեռքին տակ գտնուող հատուածները այդ կը վկայեն:

Զխճողելու համար մեր հրապարակումը, ստորեւ պիտի փորձենք համառօտակի վերլուծել այդ հատուածներուն մէջ կատարուած փոփոխութիւններուն բնոյթը: Զեւով մը կը կրկնենք աւելի քան չորս տասնամեակ առաջ Մնայեանի կատարած աշխատանքը, բայց բնականաբար այդ ժամանակ առաջին խմբագրութիւնը՝ միջանկեալ օղակը, տրամադրելի չէր: Սոյն բաղդատական աշխատանքը որոշակի շահեկանութիւն կը ներկայացնէ, քանի որ թոյլ կու տայ, առաջին խմբագրութեան լրիւ բնագրի յայտնաբերումին սպասումով, մասնակի համեմատութիւն մը կատարել: Ընտրուած հատուածներուն տեղ-տեղ պակասաւոր երեւոյթին պատճառը այն է, որ երբեմն պարբերութիւն մը կիսատ մնացած է եւ յաջորդ էջը, ուր շարունակութիւնը պէտք է գտնուէր, չկայ:

Ստորեւ նոյնութեամբ կու տանք անուանաթերթը.

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

ՆԱԽԸ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ

Վերամշակուած հրատարակութիւն

Հայպետհրատ - Երեւան

1961

«Խմբագրուած է

10.III.62 թ.

ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ»¹⁴

Հետաքրքրութենէ գուրկ չէ, որ հոս արձանագրուած «վերամշակուած հրատարակութիւն» ենթափերնագիրը, չբացած է երեւանեան տպագիրէն: Ան կը յուշէ, որ Զարեան փորձած է սկիզբէն իսկ պահել օրկանական կապը առաջին հրատարակութեան հետ՝ «մշակում» կամ «վերամշակում» ձեւին տակ: Ենթափերնագրին ջնջումը, իր հերթին, կը ցոլացնէ նախկինէն արմատապէս տարբեր, անոր հետ կապ չունեցող տպագրութեան մը յաւակնութիւնը:

Նկատելի են բառային-ոճական շարք մը փոփոխութիւններ: Շատերը կը թուին կատարուած՝ արեւմտահայերէնէն եկող բառային-քերականական ձեւերը արեւելահայերէնի «կանոնական» ձեւերուն վերածելու նպատակով: Ինչպէս պիտի տեսնենք, մերթ ընդ մերթ սկզբնագիր ձեւերը վերականգնուած են Բ. տպագրութեան պահուն: Երբեմն ալ փոփոխութիւնները միայն կատարուած են Բ. տպագրութեան մէջ: Զանց ըրած ենք կէտադրական փոփոխութիւնները .-

ՊՈՍԵԸՆ (1943)	ԵՐԵՒԱՆ (1961)	ԵՐԵՒԱՆ (1963)
շշկլում էին (13)	շփոքում էին (4)	հանում (7)
բլորներով (14)	բուլվարներով (4)	բլորներով (7)

նաւամատոյցը (14)	նաւահանգիստը (4)	նաւահանգիստը (7)
աղտ (14)	աղբ (4)	աղտ (8)
լամպարները (14)	լապտերները (4)	լամպարները (8)
երակներով (14)	երակներից (4)	երակներով (8)
չրխկացնելով (24)	չրրխկացնելով (17)	չրխկացնելով (18)
կիներ (31)	կիներ (27)	կանանց (27)
մեր ձեռքերը համբու- րում, որ իրենց վնաս չհասցնենք... (31)	մեր ձեռքերը համբու- րում, խնդրում որ իրենց վնաս չհասցնենք... (27)	մեր ձեռքերը համբու- րում, խնդրում որ իրենց վնաս չհասցնենք... (27)
Վիգր երկարում էր բարկացած բաղի նը- ման, (32)	Վիգր երկարում էր բարկացած բաղի[ի] նման, (27)	Վիգր երկարում էր բարկացած բաղի նը- ման, (27)
երերայով (32)	երերելով (27)	երերայով (27)
դեղինին (32)	դեղինին (27)	դեղինին (27)
[ոչխարները] մայում էին (69)	[ոչխարները] բառայում էին (83)	[ոչխարները] բառայում էին (77)
բազմութիւնով (69)	բազմութեամբ (83)	բազմութեամբ (77)
Ժամ (69)	պատարագ (83)	պատարագ (77)
-- Դա յատուկ բշնա- մութիւն է... (166)	-- Դա, իւրայատուկ բշնամութիւն է... (204)	-- Դա իւրայատուկ բշնամութիւն է... (185)
անմար կրակ է պա- հում, (168)	անմար կրակ է պա- հում, (207)	անմար կրակ է վա- ռում, (188)
-- Դա կը լինի վեր- 5ի՛ին եւ վճռական պայքա՛րը... (223)	-- Դա է վերջի՛ին կոխը եւ պայքա՛րը մեր մեծ... (272)	-- Դա է վերջին կոխը եւ պայքարը մեր մեծ... (242)
այնպէս (443)	այնպէս (520)	այդպէս (460)
կեանքի անցուդարձին (443)	կեանքի անցուդարձին (520)	կեանքի անցուդարձե- րին (461)
Ամէն մի հայ ուզում էր, որ իր ծննդավայրը (445)	Ամէն մի հայ ուզում էր իր ծննդավայրը (521)	Ամէն մի հայ ուզում էր, որ իր ծննդավայրը (461)
Մեզ կաշկանդեցին, մեր վրայ (445)	Մեզ կաշկանդեցին, մեր վրայ (521)	Մեզ կաշկանդեցին, մեզ վրայ (461)

Յատկանշական է մանաւանդ ոճական մէկ փոփոխութիւն («Հէրեանը նրան լսում էր զարմանքով եւ հիացմունքով», էջ 410. հմմտ.՝ «Հէրեանը լսում էր նրան զարմանքով», Պոստրն, էջ 343), որ չքացած է երեւանեան հրատարակութենէն («Հէրեանը նրան լսում էր զարմանքով», էջ 364):

Նշմարելի են կրճատումներու եւ գաղափարական փոփոխութիւններու ուրոշ օրինակներ, որոնք ամբողջ վիճարանութեան գլխաւոր հարցը եղած են.

ՊՈՍԵԼՆ (1943)	ԵՐԵՒԱՆ (1961)	ԵՐԵՒԱՆ (1963)
-- Խօսում են թուրքական արուեստի մասին... ծիծաղելի է... (166)	հանում (էջ 204)	-- Խօսում են թուրքական արուեստի մասին... ծիծաղելի է... (185)
ռուսերեն երգեր երգելով, առաջացաւ (223)	ռազմաշունչ երգեր երգելով առաջացաւ (272)	ռազմաշունչ երգեր երգելով առաջացաւ (242)
Չարմանալին այն էր, որ ցուցարարներից դուրս փողոցներում ուրիշ մարդ չկար: Քաղաքի բնակչությունը բացակայ էր: (223)	Դռների եւ լուսամուտների առաջ ազգաբնակչությունը կանգնած նայում էր յուզումով: (272)	Դռների եւ լուսամուտների առաջ ազգաբնակչությունը կանգնած նայում էր յուզումով եւ ոգեւորութեամբ: (242)
շփացած, արհամարհանքով լցուած հարուստ երիտասարդի տպաւորութիւն էր թողնում, մինչդեռ... Բախ, Հռիփսիմէ... (343)	շփացած, արհամարհանքով լցուած հարուստ երիտասարդի տպաւորութիւն էր թողնում, մինչդեռ... Բախ, Հռիփսիմէ... (410)	շուարած, արհամարհանքով լցուած հարուստ երիտասարդի տպաւորութիւն էր թողնում, մինչդեռ... Բախ, Հռիփսիմէ... (364)
Կայ, Բանդունի, կայ: Անշուշտ, նոյն ռուս մեծապետականութիւնն է, որ տարածուելու համար պէտք ունի սնուելու ուրիշի մարմիններով... Մի տեսակ զազանային ախորժակ, որ երբեք հանգիստ չի առնում... (440)	Կայ Բանդունի, կայ, եկողները, նախ, մեծամասնական հայերն են, օգնական զօրքն է միայն ռուսական. (519)	Կայ, Բանդունի, կայ: Եկողները, նախ, մեծամասնական հայերն են, օգնական զօրքն է միայն ռուսական. (459)

Յաւելեալ փոփոխութիւններ պիտի նկատուին հրապարակուող փաստաթուղթերուն մէջ (Բ. եւ Գ. բաժիններ), զորս նշած ենք ըստ պատշաճի:

Խմբագրութիւնը, այսպէսով, կատարուած է Զարեանի կեցութեան ընթացքին¹⁶: Գրիգորեանի վկայութեամբ, «վէպը խմբագրուած է, եւ բաւական զգալիօրէն, երկու անգամ, մէկ՝ բնագրի վրայ, մէկ՝ արդէն մեքենագրած օրինակի (...): Այդ օրինակները պահպանուած են խմբագրին մօտ, բայց անոնց ճակատագիրը այսօր յայտնի չէ, բացի անոնցմէ անջատուած ու հոս աղիւսակներու ձեւով ներկայացուող էջերէն: Յայտնի չէ նաեւ, թէ խմբագիր ու հեղինակ ինչ-

պիսի փոխյարաբերութիւն մշակած են այս երկու ամիսներուն ընթացքին: Ըստ Թորոս Թորանեանի յուշագրութեան, Չարեան ըսած կ'ըլլայ, թէ «Հրաչեայ Գրիգորեանը եկել է ինձ մօտ, որ անի մի քանի անկարեւոր սրբագրութիւն: Համաձայնուել են: Ու յետոյ, առանց ինձ իրագել պահելու, կորցրել է չափը եւ իր ուզածի նման փոփոխութիւններ մտցրել: Մնացել են կատարուած իրողութեան առաջ»¹⁶: Սակայն, առաջին խմբագրութեան ընթացքին, գրած է Գրիգորեան ստորեւ տպուող նամակին մէջ, «(...) հեղինակն ինքը շատ բան արդէն ուղղել է վեպում, գրել է լրացուցիչ մի գլուխ ուր ցոյց է տուել հայ ժողովրդի դարաւոր երազանքի իրականացումը, հայ պետականութեան ստեղծումը կոմունիստների ձեռքով»: Այս հաստատումին հետքը կը գտնենք գրագէտին Մայիս 1, 1964 թուակիր օրագրային նշումին մէջ, ուր գրած է. - «Սիլվան [Կապուտիկեան - Վ.Մ.], որ կարդացել է “Նաւը”, ասում է արտասահմանեան հրատարակութիւնը գլուխգործոց է, եւ արած փոփոխութիւններս երկրորդի համար փչացրել են գիրքը: Կարծում են նա իրաւացի է»¹⁷: Ինչպէս գրած է քննադատ Դաւիթ Գասպարեանը, «վեպի երկու տարբերակների համեմատութիւնն, ի վերջոյ, ցոյց է տալիս սահմանափակ ազատութեան եւ գաղափարական բռնութեան պայմաններում այն տարիների հայաստանաբնակ գրողների ողբերգական վիճակը: Կ. Չարեանի պարագան հաստատում է այն միտքը, թէ ինչ կարող էր լինել գրողն ազատութեան մէջ եւ ինչի՞ կարող էր վերածուել գաղափարական վերահսկողութեան պայմաններում»¹⁸:

Գրիգորեանի դերին մասին, Անդրանիկ Մառուկեան կատարած է հետեւեալ նկատողութիւնը. -

«Ընիշդ է, որ Հրաչեայ Գրիգորեանը բարի պտուղ մը չէր, բայց վստահ են որ բոլոր խաթարումները գրքին մէջ եղած են Չարեանին կրաւորական հաւանութեամբը եւ իր կամքով: Գիրքի մը խմբագիրը Հայաստանի մէջ պաշտօնական գրաքննիչը չէ՝, ըստ որոյ անպատեհ (կամ... պատեհ) տողեր եւ էջեր կրնան մկրատուիլ, այլ հեղինակին տրամադրուած խորհրդական մը, որուն հետ համաձայնաբար կրնայ սրբագրութիւններ կատարել իր գործին վրայ, միշտ վերջին խօսքը մնալով հեղինակին: Խմբագիրը հաշտարար ատեանն է, գրաքննիչը (կլաւիտ կոչուած) վերաքննիչ ատեանը, որուն վճիռները անբեկանելի են: Այնպէս որ, ինչ որ եղած է գիրքին մէջ, եղած է Չարեանին հաւանութեամբ, չըսելու համար մեղսակցութեամբ...»¹⁹:

Լիրանահայ գրագէտը նկատի ունէր Գրիգորեանի ուղղափառ կուսակցականի ճոխ անցեալը՝ ստալինեան եւ յետ-ստալինեան շրջանին (Գրողներու Միութեան Առաջին Քարտուղար, Կենտկոմի Մամուլի Բաժնի վարիչ, Շարժապատկերի նախարար, Հայ Եկեղեցւոյ Գործերու Կոմիտէի նախագահ, եւն.), ինչ որ արդէն կ'ազդարարէր, որ իր խմբագրական աշխատանքը զուտ խորհրդատուի հանգամանք չէր կրնար ունենալ, այլ՝ նախագրաքննիչի, մանաւանդ՝ Նաւրի պէս գաղափարականօրէն ղեկարամարս գործի մը պարագային: Շահեկան է նշել, որ իր յառաջարանին մէջ, Գրիգորեան շեշտած է, թէ «դեռ վեպի առաջին տարբերակում հեղինակը որոշակի դրսեւորել էր իր բացասական վերաբեր-

մունքը դեպի Դաշնակցությունը եւ նրա արկածախնդրական տակտիկան: (...) Սուր իրոնիայով նա մերկացրել էր դաշնակցական զինուորականութեան ու մաուզերիստների աւագակային բարքերը: (...) Հեղինակի վերաբերմունքը դեպի դաշնակցական գործիչները շատ յստակ է արտայայտուած, նա բացարձակ արհամարհական վերաբերմունք ունի նրանց հանդէպ», եւն.²⁰:

Նման երեւոյթներ բնաւ անյարիր չէին խորհրդահայ հրատարակչական իրականութեան: Ատենին, մատնանշած էինք Հրաչեայ Աճառեանի *Հրակատար Քերականութիւն* Հայոց *Լեզուի* ներածութեան մէջ յետմահու հրատարակութեամբ վերականգնուած, հեղինակին կենդանութեան օրօք «տարիներ առաջ որոշ գաղտնի գրախօսների եւ հրատարակչական վայ խմբագիրների կատարած կրճատումներն ու աւելորդ միջամտութիւնները»²¹: Նորայայտ փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ Նաւրի պարագային այ գաղտնի գրախօս մը, ինչպէս եւ թերեւս հրատարակչական խմբագիրներ իրենց դերը ունեցած են՝ պաշտօնական խմբագրի աշխատանքին կողքին:

Օգոստոսի վերջերը, երբ Զարեան արդէն Երեւանէն մեկնելու վրայ էր, խմբագրուած օրինակը աճապարանօք յանձնուած է Պետհրատին: Ինչպէս գրած է Գրիգորեան, «այդ պատճառով մեքենագրուած վերջին օրինակը ես հնարաւորութիւն չունեցայ մի անգամ եւս կարդալ եւ յանձնեցի Պետհրատին, գգուշացնելով բաժնին, որ այն ես մի անգամ եւս պէտք է կարդամ, որից յետոյ կը ստորագրեմ տպագրութեան համար»:

Գրադէտը 1964ի իր օրագրին մէջ դառնութեամբ կ'արձանագրէր, թէ «ես ուզում եմ իմացուի, որ “Նա”ի երկրորդ հրատարակութիւնը լոյս է տեսել ճշման, խաբէութեան եւ սպառնալիքի տակ: Երկրորդ հրատարակութեան վերջին մասը բոլորովին աւելորդ է»²², ինչպէս նաեւ շատ փոփոխութիւններ վեպի ներսում: (...) Այդ շրջանին ես ապրում էի հոգեկան ճնշուած վիճակ կնոջս հիւանդութեան պատճառով եւ ոչ վեպն էր ինձ հետաքրքրում, ոչ ինչ որ անցնում էր շուրջս» (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)²³:

Այս փաստաթուղթերը կ'ապացուցեն, որ Զարեանի երեւանեան կեցութեան տեսն խմբագրուած օրինակը 1943ի եւ 1963ի հրատարակութիւններուն միջնորդ օղակը եղած է: Ըստ *Խաչատրեանի վկայութեան*, «գրողի արխիւում պահպանուել է վեպի նաեւ այն մեքենագիր օրինակը, որի էջերում իրենց եղծումներն են կատարել երկու հոգի, որոնցից մէկը գրքի այսպէս կոչուած “խմբագիրն” է եղել»²⁴: Արդարեւ, Վարագ Առաքելեանի հետ Արովեան փողոցը պատահական հանդիպումի մը ընթացքին, Զարեան «հոգու խորքից եկած մի դառնակսկիծ բողոքով ասաց, որ ինքը վեպին ձեռք չի տուել, որ այդ նենգափոխութիւնը կատարել են Հրաչեայ Գրիգորեանը եւ [Յովհաննէս] Թովուզեանը»²⁵: Մեզի յայտնի չէ, թէ Թովուզեան ե՞րբ եւ ի՞նչ հանգամանքով գործակցած է Գրիգորեանի հետ, եթէ անշուշտ նման աշխատանքի ընդգրկուած չէ աւելի ուշ հանգրուանի մը:

Իր օրագրային նշումներուն մէջ, Զարեան պիտի արձանագրէր նաեւ, թէ «այդ մարդիկ, որոնք ներկայացան իբրեւ իշխանութեան ներկայացուցիչներ,

շահագրգռում էին մամուլանց միջոցներ: Պր. [Գրիգոր]եանը ստացաւ ատենական 2000 ռուբլի արտագրելու եւ, առանց ինձ հարցնելու, սխալ փոփոխութիւններ մտցնելու համար»²⁶:

Խմբագրուած օրինակը Պետհրատին յանձնուելէ ետք, Գրիգորեանի ստորագրած պայմանագիրը «չի վաւերացում եւ նրան համապատասխան ընթացք չի տրուած»: *Ըստ երեւոյթին, «պայմանագիրը չի վաւերացում, այն նկատառումով, թէ դեռ չի լուծուած վէպի տպագրելու կամ չտպագրելու հարցը (...), գրած է առ Մարտ 1962ին»:*

Այստեղ հաշուի պէտք է առնել հրատարակչատան աշխատանքի ձեւը: «Ձեռագրի ընդունման կամ մերժման հարցը վճռում էր համապատասխան բաժնի խմբագիրը: Նա ընթերցում էր ստեղծագործութիւնը եւ յայտնում իր կարծիքը: Բացի այդ նա իրաւունք ունէր ձեռագիրն ուղարկելու դրսի այս կամ այն մասնագէտին՝ համապատասխան կարծիք ստանալու համար, համաձայնեցնելով բաժնի վարիչի հետ: Դրական կարծիք ստացած ստեղծագործութիւններից կազմում էին հրատարակչութեան ընթացիկ ու հեռանկարային պլանները»²⁷: *Գեղարուեստական գրականութեան բաժնի վարիչն էր (1957-1966) բանաստեղծ Վահան Գրիգորեանը (1905-1989), որու անձնական արխիւին մէջ յայտնաբերուած են հրատարակուող փաստաթուղթերը: Հաւանական է, որ Նաւր կարդալու եւ արտաքին գրախօսութեան ուղարկելու հարցով գրադած ըլլայ Վ. Գրիգորեանի տեղակալը՝ Վահան Դաքէսեանը*²⁸, *որուն անունը յիշուած է երեւանեան տպագրութեան մէջ որպէս «հրատարակչական խմբագիր»:* *Ի՞նչ եղած է Վ. Գրիգորեանի դերը, կը մնայ հետազօտելի: Ըստ այդ տարիներուն Վ. Գրիգորեանի պաշտօնակից, Հայպետհրատի քաղաքական գրականութեան խմբագիր Սմբատ Յովսէփեանի վկայութեան, «նա համեստ, բանիմաց աշխատող էր: Համոզուած կարող եմ ասել, որ նրա ազնուութեան մասին ոչ ոք որեւէ բացասական բան ասել չէր կարող»*²⁹:

Սակայն, Նաւրի խմբագրուած օրինակը խիստ բացասական կարծիքի արժանացած էր անանուն գրախօսի մը կողմէ, 14 Հոկտեմբեր 1961ին (Բ. բաժին): Ան գրած էր, ի միջի այլոց.-

«Իր ողջ եութեամբ՝ վէպը գրուած է բուրժուական գաղափարախօսութեան ռեակցիոն հոսանքի դիրքերից: Առհասարակ, մենք գտնում ենք տարօրինակ, երբ գեղարուեստական վէպի յաւակնութիւն ունեցող հեղինակն անցեալում քանիցս»³⁰ հրապարակուած երկը փորձում է «վերամշակել» իբր թէ հակառակ ծայրից: Դա անհնարին է, անթոյատրելի եւ վնասակար մեր գործի համար: Եթէ հեղինակը վերանայում է իր անցած ուղին, ապա պարտաւոր է գրել «Կեանքը լերան վրայ» եւ ոչ թէ սովետական գրական անդաստան մտնել շուտ տուած կոստիւմով, մի կոստիւմ, որի մաշուած եւ ծուլն-ծուլն եղած թելերը փտել են վաղուց» (ընդգծումները մերն են - Վ.Մ.):

Այս գրախօսականին հետ կը հրատարակենք ձեռագիրը գիտողութիւններու էջ մը, որ նոյն հեղինակին գործը ըլլալ կը թուի: Այդ հեղինակը, ըստ վարկածի մը, Արտաշէս Կարինեանը կրնայ ըլլալ՝ Կարինեան (1886-1982)՝ 1920-30ական-

ներու խորհրդահայ գաղափարա-քաղաքական աւագանիի ամէնէն երեւելի դէմքերէն մէկը, 1960-1963ին Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հասարակական Գիտութիւններու ակադեմիկոս-քարտուղար էր, այսինքն, երբեմնի ամենագոր գիտական հաստատութեան այդ կալուածի թիւ 1 անձնաւորութիւնը: Պատահական պէտք չէ նկատել, որ գրախօսականը հինգ ամսուան փակուղիի մը մատնած էր վէպին հրատարակութիւնը, ինչ որ պէտք է վերագրել ո՛չ միայն անոր կուտակած բացասական անդրադարձներուն, այլեւ գրախօսին պաշտօնական կշիռին:

Որոշ անուղղակի տուեալներ, մեր կարծիքով, կրնան հաւանականութիւն ընծայել այս ենթադրութեան: Օրինակ, երբ Հ. Գրիգորեան կը գրէ, թէ անանուն գրախօսը «միանգամայն աչքաթող է արել Կ. Ջարեանի քաղաքական հայեացքների այսօրուայ էվոլյուցիան եւ մօտեցել է նրան, ինչպէս եւ նրա գործին քսանական թուականների ակնոցներով, այդ պատճառով էլ նրա հետետրօթիւնները սխալ են ու անընդունելի» (Գ. բաժին. ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.), կրնայ ականարկել թէ՛ գաղափարախօսական բովանդակութեան եւ թէ՛ գրախօսին հինաւուրց հայեացքներուն: Բնորոշ է, նաեւ, որ գրախօսը «Քաջագնունիական» կ'որակէ Ջարեանի վէպը իր «խորհրդահայ» նոր տեսքով: 1924ին Հայաստան վերադարձած Յովհաննէս Քաջագնունին ստալինեան մաքրագործումներուն գոհը դարձած էր 1938ին եւ հաւանական է ենթադրել, որ խորհրդահայ մտաւորականութիւնը 1920-1930ականներէն ետք առիթը չէր ունեցած կարդալու անոր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անեղիք Չունի Այլեւս գրքոյկը: Այսուհանդերձ, մինչեւ որ ուղղակի փաստեր հրապարակ չելլեն, այս գրախօսականին «Հայրութիւնը» կարելի չէ անվերապահ կարիւնեանին վերագրել:

Ով ալ ըլլայ հեղինակը, գրութեան գլխաւոր արժանիքը այն է, որ անոր բազում մէջբերումներէն կարելի է վերականգնել - գոնէ մասամբ - վէպի առաջին հրատարակութեան կրած նախնական փոփոխութիւններն ու կրճատումները եւ հետեւիլ բուն տպագրութիւնը կանխող մկրատումներու երկրորդ շարքին ծննդոցին: Անոր լրացուցիչ են թէ՛ Հ. Գրիգորեանի «Սի քանի դիտողութիւններ»ը եւ թէ՛ անոր կից ներկայացուած քանի մը անկապակից էջերը, որոնք կը պատկանին 1961ի՝ Ջարեանի մասնակցութեամբ Հ. Գրիգորեանի առաջին խմբագրութեան (Գ. բաժին):

Հ. Գրիգորեանի բողոքի նամակին ու հակաճառութեան յաջորդեց երեք ամսուան նոր սպասում մը: Իր պնդումը, թէ՛ «(...) ատելի մեծ փոփոխութիւններ վէպի մէջ չի՝ կարելի մտցնել, եւ նպատակայարմար էլ չէ՛, որովհետեւ ոչ ոք չի հաւատայ թէ տասնեակ տարիներ բուրժուական մտայնութիւն ունեցող ծերունի մտաւորականը մի օրից մի օր կարող էր այնպէս վերափոխուել, որ մարքսիստական մտածողութեամբ վէպ գրէր» (Գ. բաժին), մնաց անտեսուած: Ըստ երեւոյթին, «վերադաս օրգանների» տնօրինումը տարբեր ընոյթի էր, թերեւս կապուած՝ գաղափարախօսական ուղղութեան ինչ-ինչ փոփոխութիւններու հետ: 1961ին ՀՀԿի Կեդր. Կոմիտէի Բ. քարտուղար նշանակուած էր Յովհաննէս Բաղդասարեանը, որու հովանաւորեալն էր նոյն տարին նշանակ-

ուած Հայպետհրատի նոր տնօրէնը՝ Մ. Դաւթեանը³²։ Յունիս 1962ին Դաւթեան կը վճռէր, որ վէպը «լրացուցիչ խմբագրման» կարիք ունէր։ Իր որոշումը ընդհանրապէս նկատի առած էր անանուն գրախօսականին առաջարկները (Դ. Բաժին)։

- «Անհրաժեշտ է որեւէ ձեռով ցոյց տալ, որ այդ տարիներին հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը հետեւանք էր Դաշնակցութեան արկածախնդրական եւ աղետաբեր քաղաքականութեան»։

- «Լրացուցիչ աշխատանք կատարել Սարգսրապատի ճակատամարտի եւ Մայիսեան ապստամբութեան (...) շարժումների ժողովրդային բնոյթը ընդգծելու համար»։

- «Վերախմբագրել (...) ազգային ոգու կամ ազգային ու ցեղային բացառիկութեան ամէն մի դրսեւորում, փոքր ժողովուրդների ազգային ոգու հակադրումը մեծ ժողովուրդներին, ինչպէս եւ ազգամիջեան ատելութեան ամէն մի արտայայտութիւն (...) միատիկականութեան խտացում արտայայտութիւնները (...) հայ ժողովրդի պատմական անցեալի իդէալականացման արտայայտութիւնները»։ - «Աւելի յստակ դրսեւորել հեղինակի կամ նրա դրական հերոսների վերաբերմունքը դէպի բուլեիկները», եւն.։

Լրացուցիչ խմբագրումը կատարուած է Յունիս 1962ի եւ Յունուար 1963ի միջեւ (արտադրութեան յանձնուելու պահը, ըստ հատորի տեղեկութեան)։ Այդ խմբագրումին ընթացքին, վէպը առած է իր այժմու «երեւանեան» տեսքը, որ պատճառ դարձած է գալթակցութեան։ Յարդ այս երկրորդ հանգրուանին հանգամանքները պարզող որեւէ փաստաթուղթ չունինք։ Այսպէս, յայտնի չէ տակաւին, թէ 1962ի ամրան Հայաստան այցելող Զարեանը որքանո՞վ մասնակցած է անոր։ Ծանօթ է, սակայն, Փարիզի Աշխարհ շարաթաթերթի խմբագիր Աւետիս Ալիքսանեանին կատարած իր յայտարարութիւնը։

«Գիտեմ, որ արտասահմանում մեծ հետաքրքրութեամբ սպասում են այս վերամշակուած հրատարակութեանը։ Վէպի ընթերցումից կը պարզուի Հերեանի պատգամը դրսի հայ ժողովրդին, դա է՝ միաձուլուել Հայաստանի հայութեան հետ, մասնակցել նրա նոր կեանքի կառուցման ճիգերին»³³։

Տեղին է ճշդել Զարեանի կենսագրութեան յամեցող թիւրիմացութիւններէն մէկը՝ ներգաղթի թուականը։ Արդարեւ, տեղեկատու աղբիւրները 1961³⁴ կամ 1962³⁵ թուականները կը նշեն։ 1962ին Զարեան կրկին Հայաստան էր «թէ այցելու, թէ մնայուն» հանգամանքով, ինչպէս յայտնած է Մուշեղ Իշխանին³⁶, ինչ որ թերեւս պատճառ եղած ըլլայ, որ Զարեհ Մելքոնեան նշէր, թէ վերադարձը եղած է «տարին վեց ամիս արտասահման անցընելու պայմանով»³⁷։ Ան վերջնականօրէն ներգաղթած է Արմէն Զարեանի ու իր ընտանիքին հետ 15 Յունիս 1963ին, ինչպէս նշուած է Խտայիայէն ներգաղթողներու ցուցակին մէջ³⁸։

Վէպը տպագրութեան ստորագրուած է 27 Յունիս 1963ին, ու աղմուկի հանգրուանէն ետք, իր հայաստանեան եղակի վերատպումով³⁹ մնացած է «նեքին սպառման ապրանք» (Շահան Շահնուր)⁴⁰, «գերազանցապէս գրական, աւելի շուտ խմբագրական մի ձախող, ձախոյր երեւոյթ» (Գուրգէն Մահա-

րի)⁴¹, «խորհրդայնացած բոլոր բաներուն պէս խորհուրդէ պարպուած առարկայ մը» (Մնայեան)⁴², «վէպի մը մէջ գործուած գաղափարական ընդարձակ ցեղասպանութիւն մը» (Պօյաճեան)⁴³։

1964ի իր օրագրութեան մէջ, Զարեան կը գրէր․-

«Ես անշուշտ, պիտի նկարագրեմ մանրամասնօրէն անց ու դարձերը, բայց սրանով ուզում եմ իմանան, որ իմ գրած վէպը այն է, ինչ որ տպուած է արտասահմանում (շատ աննշան փոփոխութիւններով) եւ իմ մահից յետոյ, երբ արտատպեն, բոլոր միանգամայն անտեսեն երկրորդ հրատարակութիւնը»⁴⁴։

Արդեօք Զարեան յաջողած է յուշեր գրելու իր խոստումը կատարել։ Ինչ ալ ըլլայ այս հարցումին պատասխանը, հաւանաբար ժամանակը հասած է, որ ինչպէս Սփիւռքի (Թեհրան, 1982, Անթիլիաս, 2002), նաեւ Հայաստանի մէջ գործադրուի հեղինակին կամքը եւ Նաւր Հերան Վրայ վէպը վերատպուի ըստ առաջին տպագրութեան, «աննշան փոփոխութիւններով» (լեզուական, կը կարծենք), եթէ անոնց հեղինակային հիմքը յայտնաբերուի կամ, ծայրայեղ պարագային, երեւանեան հրատարակութեան հետ բաղդատականը կատարուի։

Վերջին հաշուով, Զարեանի գրելաձեւին մէջ լեզուական վրէպները քիչ չեն, ինչպէս անանուն գրախօսականը նշած է (իսկ երեւանեան տպագրութեան ընթացքին՝ երբեմն սրբագրուած)։ Շահեկան է նշել, որ Զարեանի *Երկեր* հատորին խմբագիրը՝ Մնայեան, իր «Սրբագրական Նօթեր»ուն մէջ դիտել տուած է, որ օրինակներով յիշուած լեզուական վրէպները սրբագրուած են, «մեկնակէտ ունենալով այս անգամ հեղինակին Նաւր լերան վրայ վէպին մէջ գործածուած ճիշդ ձևերը»⁴⁵։ Նոյն սկզբունքով, երեւանեան հրատարակութիւնը կրնայ հիմք դառնալ՝ այդ վրէպներու սրբագրութեամբ, Նաւր Հերան Վրայի անխաթար վերադարձի մը։

Այսու մեր պարտքն է խորին շնորհակալութիւն յայտնել Վահան Գրիգորեանի դստեր՝ Նուարդ Գրիգորեանին, որ հեռակայ ծանօթանալով Զարեանին նուիրուած մեր աշխատանքներուն, 2004ի ամբան անակնկալ ու ինքնաբուխ կերպով մեր տրամադրութեան տակ դրած էր այս արժէքաւոր նիւթերը, գրականագիտուհի Սիրանոյշ Դվոյեանի միջոցաւ⁴⁶։

Հրատարակուող փաստաթուղթերը կ'օգնեն գէթ մասամբ վերականգնելու երեւանեան Նաւրի հրատարակութեան ողիսականը։ Անոնք, բացի նշուած պարագաներէն, մեքենագիր օրինակներ են եւ սկզբնագիր։ Ոմանք նոյնիսկ համարակալում ունին։ Ամէն պարագայի, ծանօթ չէ, թէ ի՞նչ պայմաններու տակ յայտնուած են Վահան Գրիգորեանի արխիւին մէջ։

Բնագիրները հրատարակութեան պատրաստած ենք նոյնութեամբ, բացառելով ուղղագրութեան վերածումը դասականի, ինչպէս եւ որոշ յատուկ անուններու գլխագիրներուն վերականգնումը, որոնք լռելեայն կատարուած են։ Խմբագրական բնօրինակները լրացումները նշուած են սուրանկիւն փակագիծերու մէջ։ Գոհացած ենք բնագրագիտական նուագադոյն ծանօթագրութիւններ-

րով եւ խուսափած՝ մեկնաբանական նկատողութիւններէ, զորս կը թողունք ընթերցողին:

Յոյս ունինք, որ անհատական արխիւներու մէջ պահուած ըլլան լրացուցիչ նիւթեր, քանի որ պետական դիւաններու մէջ կատարուած մեր որոնումները որեւէ արդիւնք չտուին: Հրաչեայ Գրիգորեանի անձնական թողօնը, պահպանուած ըլլալու պարագային, բանալի դեր պիտի կատարէ, առանց անտեսելու, բնականաբար, Կոստան Ջարեանի արխիւը, որ ներկայիս մատչելի չէ հետազօտողներուն: Կը սպասենք, նաեւ, որ մօտիկ ապագային դէպքերուն ժամանակակից ոեւէ անձնաւորութիւն որոշէ թուղթին յանձնել իր յուշերը եւ վաւերական տուեալներով լրացնել մեր գիտելիքները խորհրդահայ գրահրատարակչութեան այս վիճաբարոյց դրուագին մասին:

Ա.

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՎԷՊԸ

«Նաւը լերան վրայ». այսպէս է վերնագրուած Ամերիկայում ապրող նշանաւոր հայ գրող Կոստան Ջարեանի վէպը, որը լոյս է տեսել 1943 թուականին:

«Այս վէպը բուն իմաստով պատմական վէպ չէ,-- գրում է հեղինակը,-- այլ պատմութիւնը մի քանի հայ հոգիների, որոնց վիճակուած էր ապրել մեր ազգային կեանքի ամենաբախտորոշ շրջաններից մէկում»: Վէպում նկարագրուող ժամանակաշրջանը՝ 1918-1920 թուականներն իսկապէս բախտորոշ ժամանակաշրջան էր մեր պատմութեան մէջ: Դաշնակ արկածախնդիրների կործանարար քաղաքականութեան հետեւանքով հայ ժողովուրդը ենթարկուած էր քաղցի, սովամահութեան ու ֆիզիկական բնաջնջման. այդ տարիներին որոշում էր հայ ժողովրդի գոյութեան հարցը, նրա ապրելու եւ յարատեւելու պատմական հեռանկարի հարցը: Եւ ի՞նչ է հեղինակի այն հաւաստումը, որ վէպը պատմական վէպ չէ. աւելին, մեր կարծիքով այն նոյնիսկ վէպ չէ սովորական առումով, այլ իրատեսակ փիլիսոփայութիւն ժողովրդի ճակատագրի վերաբերեալ՝ յենում բախտորոշ մի ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնների վրայ:

Մինչեւ վէպի քննութեանն անցնելը անհրաժեշտ է նշել, որ մենք յաճախ քննադատել ենք Կ. Ջարեանին՝ դաշնակցութեան հետ ունեցած գաղափարական կապերի համար, նացիոնալիստական գաղափարախօսութեան համար, որն արտայայտուել է նաեւ այս վէպում՝ հայ ցեղի, հայ ազգի բացառիկութեան քարոզով: Հետեւաբար, վէպի վերահրատարակութեան հարցը մեզ մօտ կարող է դրուել միայն այն դէպքում, երբ հեղինակը վերամշակելով վէպը, կը մաքրի այն, մեզ համար անընդունելի կոնցեպցիայից:

Ո՞րն է վէպի արժանիքը:

Կ. Ջարեանը ճշմարտացի եւ ցայտուն գոյներով պատկերել է ժողովրդի սոսկալի վիճակը. քաղցը, սովամահութիւնը, կամայականութիւնը դաշնակցութեան տխրահռչակ տխրապետութեան շրջանում: Անընդհատ պատերազմները եւ ազգամիջեան կռիւները հիւժեւ, քայքայել էին ժողովրդին եւ տնտեսապէս եւ բարոյապէս: Եւրոպական եւ ամերիկեան խոստումներով կործանման

գնացող երկրի մի շարք բնորոշ գծերը հանդես են եկել Կ. Ջարեանի վեպում: Բայց գրողի խօսքը մնում է կիսատ: Այն հարցին, թե ովքեր էին պատասխանատու այդ ոճագործության համար, Կ. Ջարեանն ուղղակի պատասխան չի տալիս:

Ստացում է այն տպավորությունը, որ երկիրն այդ ողբերգական վիճակին էր հասել ոչ թե դաշնակցականների աղետաբեր քաղաքականության հետեւանքով, այլ այն պատճառով, որ ռուսական զորքերը նահանջեցին Արեւմտեան Հայաստանից, որ եւրոպական պետութիւնները չկատարեցին իրենց խոստումները, կամ որ դաշնակցականները չունեին հեռատես քաղաքագետներ:

Այս եւ նման միամիտ պատճառաբանութիւնները փաստօրէն դաշնակներին ազատում են հայ ժողովրդի նկատմամբ գործած ոճագործութեան պատասխանատուութիւնից: Գրողի այս դիրքաւորումը մեզ համար, մեր ժողովրդի համար չի կարող ընդունելի լինել: Հայ ժողովուրդը չի մոռացել դաշնակցականների ոճագործութիւնը, իսկ մեզ մօտ հրատարակուող գրքի մէջ չի կարող չարտայայտուել ժողովրդի հայեացքը պատմական այդ ժամանակաշրջանի եւ դաշնակների կործանարար քաղաքականութեան վերաբերեալ: Ձեռնարկելով վեպի վերամշակմանը, Կ. Ջարեանը առաջին հերթին պէտք է վերականգնի պատմական այդ ճշմարտութիւնը:

Վեպի հիմնական սիւժետային գիծը Սեւ ծովից մինչեւ Քանաքեռի բարձունքը նաւը մեծ դժուարութիւններով փոխադրելու պատմութիւնը սիմվոլիկ նշանակութիւն ունի: Այն փոխաբերական իմաստով արտայայտում է հայ ինքնուրոյն պետականութիւն ստեղծելու դժուարին ուղին: Դաշնակցականները չկարողացան նաւը հասցնել Սեւան: Այդ գործը շարունակեցին կոմունիստները: Քաղաքական այս եզրակացութիւնը կատարուած է արտաքին փաստի վրայ, իսկ կոմունիստների ու դաշնակցականների քաղաքականութեան արմատական տարբերութիւնը Կ. Ջարեանն անտեսում է: Նա չի տեսնում, որ դաշնակցականների քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդին հասցրեց ֆիզիկական բնաջնջման, եւ հայ ժողովուրդը կեանքի կոչուեց, կանգնեց ժողովուրդների բարեկամութեան ու սոցիալիզմի ուղու վրայ միայն սովետական կարգերի շնորհիւ:

Եթէ տասնամեակներ առաջ Կ. Ջարեանը չէր հասկանում կամ չէր ուզում հասկանալ հայ ժողովրդի կեանքում տեղի ունեցած վիթխարի յեղաշրջումը, ապա այժմ այդ իրողութեան անտեսումը գրողի համար կայող է աղետաբեր լինել:

«Նաւը լերան վրայ» վեպում հանդես են գալիս նաեւ կոմունիստներ, բայց շատ աղօտ գծերով, յաճախ էլ աղճատուած կերպարանքով: Այդ տարիների մի շարք դժբախտութիւնների համար Կ. Ջարեանը պատասխանատու է դարձնում կոմունիստներին, ինչպէս օրինակ Ղարսի անկման համար, կամ բացասական գոյներով է ներկայացնում մայիսեան հերոսական ապստամբութիւնը եւ այլն: Կ. Ջարեանը չի ցանկանում տեսնել կոմունիստների կատարած հերոսական գործունէութիւնը հայ ժողովուրդի լուսաւոր ապագայի հա-

մար եւ կրկնում է դաշնակների յօրինած զքաղաքապետութիւնները կոմունիստների հասցէին: Իսկ եթէ Կ. Ջարեանը ցանկանում է իմանալ, թէ ովքե՞ր էին մեղաւոր Ղարսի անկման համար, թող դիմի պատմական փաստաթղթերին, թող կարդայ թէկուզ նախկին նշանաւոր դաշնակցական Շահան Նաթալիի գիրքը Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի մասին⁴⁷, որտեղ հեղինակը անհերքելի փաստերով ցոյց է տալիս դաշնակների մի շարք դաւաճանական արարքները եւ Ղարսի յանձնումը բուրքերին: Կ. Ջարեանի վէպում նոյնքան անհերքեք է հնչում նաեւ քեմալականների նոյնացումը բուլշեիկների հետ: Յայտնի է, որ Սովետական Ռուսաստանն օգնում էր քեմալականներին՝ իմպերիալիզմի դէմ մղուող պայքարում, բայց դա ոչ մի հիմք չի տալիս նոյնացնելու կոմունիստներին եւ քեմալականներին, ինչպէս վարուել է Կ. Ջարեանը:

Պատմական վէպ չէ «Նար լերան վրայ» երկը, սակայն այդ չի նշանակում, որ ոչ պատմական երկի մէջ կարելի է կամայականօրէն տեղադրել պատմական դէմքերը: Վէպից այն տպաւորութիւնն է ստացում, որ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից յետոյ է տեղի ունեցել Սարդարաբադի նշանաւոր ճակատամարտը՝ բուրք բռնակալների դէմ եւ իբր թէ այդ ճակատամարտն էլ գլխաւորել են դաշնակները: Սարդարաբադի ճակատամարտի եւ տարին եւ ամիսը յայտնի է: Յայտնի է նաեւ այն, որ այն եղել է ճշմարիտ, համաժողովրդական պայքար ընդդէմ բռնակալների, պայքար, որ կազմակերպուել է հակառակ դաշնակցականների կամքի: Այս քանում համոզուելու համար բաւական է թերթել այդ օրերի դաշնակցական մամուլը, որ քար լուծիւն է պահպանել ժողովրդական կռուի նկատմամբ:

Իր ընդարձակ վէպում Կ. Ջարեանը տարբեր առիթներով անդրադառնում է հայ գիւղացիութեան նկարագրին, ստեղծում է երբեմն ճշմարիտ պատկերներ, — ինչպէս ամուսինը կորցրած գեղջկուհու զայրոյթը դաշնակ կառավարութեան դէմ եւ այլն: Բայց հեղինակը գիւղացիներին մեծ մասամբ ներկայացնում է որպէս կրօնավախ, բթացած ու սարսափահար մի զանգուած: Չկայ յարգանք դէպի գիւղացիները, դէպի աշխատանքի մարդը: Այդ միտումը Կ. Ջարեանն ըստ երեւոյթին ժառանգել է Շանթից եւ Ահարոնեանից, իսկ հակառակ այս գրողների, հայ ժողովրդի հետ կապուած իսկական արուեստագէտները՝ Աբովեանից մինչեւ Թումանեան եւ Իսահակեան, ջերմ հիացմունքով են վերաբերուել շահագործուող եւ խաւարի մէջ տառապող աշխատաւոր գիւղացուն:

Մեր գաղափարախօսութեան դիրքերից միանգամայն անընդունելի են վէպում սփռուած առանձին վիրաւորական գնահատականները մեր եղբայրական ժողովուրդների՝ ռուսների, վրացիների, ադրբեջանցիների հասցէին: Եթէ հեղինակն ըմբռնի այդ բարեկամութեան նշանակութիւնը եւ այդ տեսակետից վերանայի պատմական իրադարձութիւնները, անկասկած նա կը հասնի աւելի ճիշդ ու մեզ համար ընդունելի եզրակացութիւնների:

Այժմ մի քանի խօսք վէպի գեղարուեստական առանձնայատկութիւնների, կերպարների, կառուցուածքի եւ լեզուի մասին: Մենք նշեցինք, որ վէպի սիւժետային հիմքը Մեւ ծովից դէպի Մեւան տարուող նաւի պատմութիւնն է:

Այդ ծանր գործը կատարում է սեծովեան կապիտան Հերեանը, որը եւ վեպի գլխավոր կերպարն է: Լսելով, որ Հայաստանում ստեղծուել է հայ պետականութիւն, Հերեանը որոշում է գնալ Հայաստան եւ օգտակար լինել ժողովրդին: Վեպում նկարագրուող յետագայ բոլոր դեպքերը վերաբարձրում են Հերեանի առնչութեամբ, նրա ըմբռնումներով: Սակայն մասնակից կամ ակամատես լինելով բազմաթիւ կարեւոր իրադարձութիւնների, Հերեանն իր էութեամբ չի փոխում, չի փոխում նրա հոգեբանութիւնը, նա մնում է նոյն վերացական ու միամիտ հայրենասէրը, որ ճակատագրական դեպքերին վերաբերում է անհասկանալի անտարբերութեամբ: Աւելին. Հերեանը երբեմն հանդէս է գալիս որպէս խորաթափանց փիլիսոփայ, երբեմն էլ շատ սահմանափակ, ուղղակի անհասկացող մարդ: Կերպարի նման մեկնաբանութիւնը ճիշդ չէ ոչ գաղափարական, ոչ էլ հոգեբանական տեսակետից: Բայց այդ մի ամբողջ կոնցեպցիա է հեղինակի համար՝ կոնկրետացած տարբեր կերպարների մէջ: Նոյն կոյր հայրենասիրութիւնն արտայայտում է ցարական նախկին սպաներ՝ Թումանեանի եւ Բաբկէն Միրանեանի կերպարներում, որոնք նոյնպէս եկել են Ռուսաստանից հայրենիքին ծառայելու համար, բայց նրանք էլ Հերեանի նման անտարբեր են ողբերգական իրադարձութիւնների նկատմամբ: Եւ հենց այդ պատճառով նրանց կերպարները չեն զարգանում, նրանց հայրենասիրութիւնը չի համոզում ընթերցողին: Իսկ եթէ այդ մարդիկ իսկական հայրենասէրներ էին, ապա նրանք պէտք է գնային դեպի ժողովուրդը, պէտք է հասկանային ժողովրդին եւ նրա ատելութեամբ վարակուէին դաշնակների ոճրագործութիւնների հանդէպ եւ ոչ թէ կործանուէին մեմակութեան մէջ, ինչպէս կործանուեցին Թումանեանն ու Միրանեանը: Կապիտան Հերեանը յաճախ խորիմաստ դատողութիւններ է անում, բայց գործում է որպէս տհաս պատանի: Դաշնակների փետրուարեան արկածախնդրութեան օրերին Հերեանի նման մարդը չէր կարող քաղաքականապէս չդիրքաւորուել կամ կոմունիստների, կամ դաշնակցականների հետ, իսկ եթէ նա իսկական հայրենասէր էր, պէտք է գնար կոմունիստների հետ,-- այսպիսին է նրա կերպարի ներքին տրամաբանութիւնը: Բայց այդ վճռական օրերին Հերեանը զբաղւում է ինչ-որ անհեթեթ արկածախնդրութեամբ եւ քաղաք է վերադառնում այն ժամանակ, երբ դաշնակները ջախջախւում են:

Հերեանի կերպարի ճիշդ մեկնաբանութիւնը կ'ամբողջացնի եւ կ'աւարտի վեպը: Իսկ ներկայ վիճակում գաղափարական եւ գեղարուեստական տեսակետից վեպը մնում է անաւարտ: Այդ անաւարտութեան տազնապը զգացւում է վեպի վերջին էջերում, երբ հեղինակն անհանգստութեամբ կրկնում է. «Ուր գնալ, ընկեր Հայաստան, ո՞ւր...»⁴⁸: Այդ ճանապարհը Հայաստանը գտել էր, որը միաժամանակ բոլոր ճշմարիտ հայրենասէրների ճանապարհն էր:

Վեպում հանդէս են գալիս նաեւ բազմաթիւ այլ կերպարներ, մեծ մասամբ մտաւորականներ, որոնք խօսում են, փիլիսոփայում, դատում աշխարհի եւ մարդկանց մասին, երբեմն ինքնատիպ, յաճախ շատ ձգձգուած, բայց այդ դատողութիւնների մէջ բացակայում է ճշմարիտ շահագրգռութիւնը երկրի նկատմամբ: Սակայն, յայտնի է, որ այդպիսին չէր հայ մտաւորականութիւնը,

որ նրա լաւագոյն մասը ապրում եւ կուտն էր ժողովրդի հետ մարդկային իսկական կեանքի համար: Այստեղ էլ գաղափարական սխալ դիրքաւորումը հեղինակին գրկել է իրական եւ լիարիւն կերպարներ ստեղծելու հնարաւորութիւնից: Իսկ նրա կերպարների երկարաշունչ դատողութիւնները մեծ շափով ծանրաբեռնել են, ձգձգել վէպը:

Իր գեղարուեստական ցայտուն մտածողութեան շնորհիւ Կ. Ջարեանը դարձել է ինքնատիպ արուեստագէտ: Սակայն երկար ժամանակ կտրուած լինելով մայրենի գրականութիւնից եւ լեզուից, նա մոռացել է խօսակցական լեզուն եւ կենդանի խօսքը նրա վէպում շատ արհեստական է հնչում, որն անհրաժեշտ է դարձնել աւելի բնական, մանաւանդ, որ նրա լեզուական մշակոյթը բնդհանուր առմամբ գեղեցիկ է եւ պատկերաւոր:

Մեր դիտողութիւնները չեն յանգում Կ. Ջարեանին միանգամից սովետական գրող դարձնելու պահանջին, այլ վերաբերում են վէպի գաղափարական եւ գեղարուեստական հիմնական վերամշակմանը ճշմարիտ, ժողովրդական հայրենասիրութեան դիրքերից, իսկ այդ աշխատանքն անհրաժեշտ է կատարել, անհրաժեշտ է նախկին վէպն օժտել գաղափարական նոր բովանդակութեամբ, փաստօրէն ստեղծել նոր երկ, եւ այդ դէպքում միայն «Նաւը լերան վրայ» վէպը արժանի կը լինի հրատարակուելու մեզ մօտ, Սովետական Հայաստանում:

Յանկալի է նաեւ, որ վէպի վերամշակումը աւարտելուց յետոյ հեղինակը գրի յառաջարան եւ բացատրի իր կատարած աշխատանքի (վերամշակման) անհրաժեշտութիւնը:

Է.Դ. ԹՈՓՉԵԱՆ [ստորագրութիւն]

30.VII.61

Բ.

ԿԱՐՇԻՔ

«Նաւը լերան վրայ» վէպի մասին

«Նաւ»-ը հայ ժողովուրդն է, որն ապրել ու գործել է պատմա-աշխարհագրական աննպաստ հանգամանքներում: Այդ պայմաններից է բխել նրա «ճառագայթող» երազը՝ ունենալ անկախ, ազգային պետականութիւն, որը նպաստի «էն գլխից» դասական հայութեան գօրաւոր հանճարի ծաղկմանը: Այս նպատակն է հետապնդել հեղինակը տուեալ վէպում:

Իր ողջ էութեամբ՝ վէպը գրուած է բուրժուական գաղափարախօսութեան ռէակցիոն հոսանքի դիրքերից: Առհասարակ, մենք գտնում ենք տարօրինակ, երբ գեղարուեստական վէպի յաւակնութիւն ունեցող հեղինակն անցեալում քանիցս հրապարակուած երկը փորձում է «վերամշակել» իբր թէ հսկառակ ծայրից: Դա անհնարին է, անթոյլատրելի եւ վնասակար մեր գործի համար: Եթէ հեղինակը վերանայում է իր անցած ուղին, ապա պարտաւոր է գրել «Կեանքը լերան վրայ» եւ ոչ թէ սովետական գրական անդաստան մտնել շուտ

տուած կոստիւմով, մի կոստիւմ, որի մաշուած եւ ծուէն-ծուէն եղած քելերը փտել են վաղուց:

Նշենք, որ վէպի ֆոնը Դաշնակցութեան տիրապետութեան անփառունակ ժամանակաշրջանն է: Ահա վէպի գլխաւոր հերոս, կապիտան Արա Հէրեանը մտնում է եկեղեցի, ուր «ժամերգութիւնը պարզ, յուզիչ ժողովրդական ձեւ էր առել»⁴⁹: Ի գարմանս ընթերցողի, արարողութեանը մասնակցում են նաեւ ոչ-խարները, որոնց բառաշով հաւատացեալների սրտերի անմեղութիւնն է արտայայտում (էջ 83)⁵⁰: Այստեղ մարդիկ,-- եթէ հաւատանք հեղինակին,-- համակուած են խոր, լուսաւոր զգացումներով, նրանց աչքերը հաւատով լի են, իսկ դէմքերին փայլումն [sic] է պայծառ ժպիտը: «Կարծես ամէնքի սրտի մէջ ներկայ էր անտեսանելի մի ուժ, զօրաւոր եւ բարեկամ մի ուժ» (էջ 84)⁵¹:

Ժամանելով դաշնակցական հանրապետութիւնը, Հէրեան նման հոգեպարար միջավայրում, ազդուելով «Սուրբ-Սուրբ»ի սրտի խորքից բխող տրտնջալի երգից մտայղանում է հայ ժողովրդին ծառայելու գաղափարը՝ բերել հայ ազգի «երագած նաւը... նաւը հաւատքի եւ լոյսի» (էջ 85)⁵²: Նաւը եւ ես,-- ասում է գլխաւոր հերոսը,-- մի ամբողջ պատմութիւն ենք... դա սրտի մի արկածախնդրութիւն է... ինձ համար նաւը ուրիշ բան է... ինչ էլ լինի, այն պիտի հասցնել Սեւան (էջ 559)⁵³:

Բնորոշ է, որ վէպի գլխաւոր հերոսները եւ ոչ մի չափով չեն լատապարտում Դաշնակցութեան արկածախնդրական տակտիկան: Ընդհակառակը, գլխաւոր հերոսի հետ միասին, վէպի կարեւոր անձերը տողորմած են այդ արկածախնդրական մտայնութեամբ, որի համար եւ պայքարում են: Վէպը հիմնական իր սկզբունքներով քաջազնունիական է⁵⁴:

Հեղինակն այն համոզումն ունի, որ «Գաղտնիքների մեծ գրքում գրուած է, որ Հայաստան երկիրը պէտք է վերածնուի եւ վերաստեղծուի»⁵⁵, որ հայ ժողովրդի դրաման բաղկացած է չորս գործողութիւնից. առաջին գործողութիւն՝ արեւմտահայերի կոտորածը, երկրորդ գործողութիւն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը եւ «երկրի մաքրագործումը օտար բազմութիւններից», երրորդ՝ Զրադաշտի վերադարձը եւ Հայաստանի նիւթական վերաշինութիւնը, չորրորդ՝ հայութեան նիւթական եւ հոգեկան վերածնունդը եւ նոր պատմական դարաշրջանի սկզբնաւորումը (էջ 520)⁵⁶: Արժէ այստեղ յիշատակել, որ հեղինակի ասելով՝ Զրադաշտը դարաբաղի հայ է եղել, իսկ Լենինի ուսմունքը եւ զրադաշտութիւնը նոյնական են⁵⁷: Հեղինակը չի հերքում իր վէպում, որ Լենինի ուսմունքը հայ ժողովրդին բերում է նիւթական վերաշինութիւն: Լենինիզմի յաղթանակը նիւթապաշտութեան (մատերիալիզմի) յաղթանակն է, մինչ հայ ոգին կը ծաղկի չորրորդ գործողութեան վերջում: Նիւթապաշտ լենինեանները հայ ոգին սնուցել չեն կարող: Հեղինակը եւ նրա գլխաւոր հերոսները ոգեպաշտներ են, տիպիկ ռեակցիոն իդէալիստներ, որոնք վէպում քարոզում են, թէ գոյի էութիւնը ոգին է, որն անիմանալի է եւ նրան ոչ մի ուժ չի սպանի: Այսինքն՝ հայը ծնուած օրից դաշնակցական է: Մի օր հայի ազգայնական ոգին հրաքիւի նման կը ժայթքի եւ կը խորտակի զրադաշտութիւնը (լենինիզմը), ինչպէս որ արաւ քրիստոնէութիւնը:

Դաշնակցական ռասիզմի թորած այս փոփոխակը կիրառում է ամբողջ վեպում: Ապացոյցներ են պետք: Խնդրեմ: Վեպի 521-522 էջերում կարդում ենք. «[«]Ես գիտացու զառակ եմ,-- ասաց Ուրանեանը,-- եւ կարող եմ ձեզ ասել, որ ժողովուրդը հանդարտ կը մնայ իր տեղում, ինչպէս լեռը մնում է, երբ մրրիկ է, բութ ու բորան: Ի՞նչ կարեւորութիւն ունի նրա համար, որ մեծամասնականները նիւթապաշտ են: Նա եղել է, կայ եւ կը մնայ...

-- Ահ, խօսում ես, էլի, բժիշկ ջան: Ահա կը գան, կը սպաննեն մարմինը, կը սպաննեն ոգին:

-- Դա միամտութիւն է. ուժ չկայ, որ կարողանայ սպաննել ոգին... Ոգին ծովերի տակից անցնող, լեռ ու ժայռ ճեղքող, գաղտնի ճանապարհներ բաց անող հսկայական մի հոսանք է, որի աղբիւրները մեզ համար նոյնքան առեղծուածային են, որքան բնութեան գոյութեան պատճառները, արեւի շուրջը երկրագնդի շրջելը, կեանքի սկիզբ առնելը... Չկայ, չկայ ուժ, որ կարողանայ սպաննել ոգին: Կարելի է ժամանակաւոր կերպով նրան քողարկել, շեղել նրա բնական զարգացման ընթացքը, բայց անհետացնել՝ անկարելի է: Եւ եթէ պատահի այնպէս, որ արգելքներ դնեն, աշխատեն նրան խեղդել, նա կը հաւաքուի էութիւնների ներսում, ինչպէս վտանգաւոր գագեթը հաւաքուած են հողի տակ եւ մի օր, նրանց ահաւոր ճնշման տակ, ամէն ինչ վեր կը ցատկի, հրաբուխի նման դուրս կը ժայթքի եւ կը քանդի այն, յանուն ինչ բանի այդ ոգին ուզում էին խեղդել: Ես չեմ վախենում նոր քարոզութիւններից...

-- Դա ճիշդ է,-- ասաց Պերոնեանը: Բիզանդացիները գանգատում էին, թէ... որտեղ հայերը համախմբւում էին, այնտեղ ամէն ինչ հայանում էր...

-- Եղբայր,-- բացականչեց Հերեանը վիատում ձայնով,-- խօսում ենք ամէն տեսակ հարցերի մասին եւ մոռանում ենք մի հարց, մեր սահմանների հարցը... Առանց Սուրմալուի, առանց այն հողերի, որ մենք կորցրինք, ինչպէ՞ս կարող ենք ապրել...»⁵⁸:

Վեպի գլխաւոր հերոս Հերեանը ոչ միայն չի հակաճառում իդէալիստական-ռաստայական այս քարոզին, այլեւ Սուրմալուի հարցն է համարում կարեւոր:

Այս մէջբերումը ձեզ չի՞ համոզում: Բերենք մէկ ուրիշը: Բացեք վեպի 58-րդ էջը եւ կարդացեք հետեւեալ տողերը. «Հայ կեանքը միշտ էլ չափազանցութիւններով է սնուել... Մութ, անըմբռնելի, բանականութեան չենթարկուող մի աշխարհ, ուր պատահականը եւ անսպասելին գալիս պատուաստում են խստադէմ լեռների նման կայուն եւ անխորտակելի երեւոյթներին... Ամէն ինչ յուսահատիչ է, դժբախտ վերին աստիճանի եւ միեւնոյն ժամանակ ամէն ինչ այնքան պայծառ, բարձր եւ լուսաւոր...»⁵⁹:

Այսպիսով, հեղինակի գլխաւոր հերոսը պնդում է (իսկ վեպում ոչ ոք դա չի հերքում), թէ անըմբռնելի աշխարհում պատահականն ու անսպասելին «գալիս պատուաստում» են «լեռների նման կայուն երեւոյթներին»... Ո՞րն է պատահականը: Շարադրանքից պետք է կռահել, որ դա կոմունիզմն է[] «գրադաշտութիւնը»: Վիճակը թէւ յուսահատիչ է, բայց եւ «ամէն ինչ այնքան պայծառ է, բարձր եւ լուսաւոր»: Այս երկուութիւնը երեւութական է, բանի որ

հասարակական կեանքով վճռականը, «կարեւորը ոգին է» (էջ 180)⁶⁰: Վէպն ամբողջովին այս գաղափարով է յագեցած:

Իսկ չէ՞ որ դա մի ռեակցիոն տերտերականութիւն է, որի դէմ մենք կոչուած ենք պայքարելու: Այո, հեղինակը քարոզում է ռաս[ս]այական եւ իդէալիստական խաւարամտութիւն: Անհաւատալի՞ է: Կարդանք նրա վէպի 185-187 էջերը, ուր ասուած է. «[Ա]զգերի կեանքում առաջադիմութիւնը՝ պատմութեան եւ մտքի՝ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ նոր վերադարձ դէպի բուն ժողովրդի իսկութիւնը: Դէպի այն վճիտ ու պարզ հոգեկան ակնադբիւրը, որտեղից առաջ են եկել նրա գլխաւոր առաքինութիւնները եւ որոնց վրայ հիմնուել է նրա լինելու կամքը: Այն մաքրամաքուր նախասկզբնական ուժերը, որոնք սնուցել են եւ արդարացրել նրա էութիւնը: Այդ տեսակէտից, ամէն մի իսկական յեղափոխութիւն յետ գնալ է, ոչ դէպի այն՝ ինչ անկատար կերպով անուանում են անաւորութիւն, այլ դէպի այն, ինչ կազմում է ժողովրդի հոգեկան բնոյթը, վերածագման»⁶¹ դրդապատճառը:

-- Առաջնասկիզբ մերկութիւնը...

-- Չգիտեմ, կարողանո՞ւմ են ինձ բացատրել... Իսկական յեղաշրջումը կատարում է այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը վերագտնում է իր պայծառ, անմեղութեամբ յուսաւորուած աչքերը, որոնք կարողանում են տեսնել անհրաժեշտը յաւիտենականութեան յոյսի տակ եւ այդ անհրաժեշտը վեր են ածում մարդկային, զուտ մարդկային արժէքների: Իրականութիւնը շրջանական է. նա անցեալի եւ ներկայի համադրութիւնն է: Նա կեանքի գերագոյն այն միութիւնն է, որով մենք վերամշակում ենք, ինչպէս արտը վերամշակում է ցանոդի մեծղի եւ հիմնական ժեստի մղումով»⁶²:

Պատմագիտութեան իրազեկ մարդը խելքի կ'ընկնի, որ վէպի հեղինակը դէմ լինելով հասարակական պրոգրեսին, բառացիօրէն կրկնում է Ջամբատիստ Վիկոյի⁶³ պատմութեան շրջանաճեւութեան յետադիմական թեզը: Բացարձակ եւ ամենագոր ոգու վերադարձը սկզբնական իր ելակէտին, իր «մաքրամաքուր» ակունքին՝ սա է մարդկային կեանքի իմաստն ու եզրը: Այս սկզբունքն են քարոզում վէպի հերոսներից մի քանիսը եւ յատկապէս՝ Մարկ Պետրոսը: Այս անսքող իդէալիստ-միստիկը ասում է. «Անձը գերիմացական եւ գերժամանակային է»: Նրա «թելադրութիւնները վճռական են եւ որոշ չափով յաւիտենական» (103)⁶⁴: «Հոգեկան գորութիւնը եւ միութիւնն անյաղթելի են... Արտաքին դէպքերը մեզ այցելում են այն ժամանակ միայն, երբ մենք ներքնապէս արդէն պատրաստ ենք ընդունելու նրանց... Ոգին է որ ստեղծում է արտաքին դէպքերը, նա է հրաւիրում նրանց» (107)⁶⁵:

Նեղութիւն կրէք թերթել վէպի 102-107 էջերը, եւ դուք կը լսէք իդէալիստական այս քարոզները, որոնք չեն հերքում վէպի եւ ոչ մի անձնաւորութեան կողմից: «Գերմարդկային եւ գերժամանակային» անձը Նիցշէի⁶⁶ հերոսը չէ՞: Ափսոս, որ վերջինս չի իմացել, որ Զրադաշտը դարաբաղեան ծագում ունի: Մալիրիտուալիստական այս գաղափարները մեզ մօտ բերում է օտար ափերից:

Եւ այսպէս, այդ «մաքրամաքուր, նախասկզբնական» ոգին է թեւածում վէպի բոլոր գլուխներում, այդ վնասակար գաղափարների շաղախով է ծեփ-

ուած ամբողջ վեպը: Համեմատելով հայկական ոգին վրացականի հետ, հետոսներից մեկը բարբառում է. «Վերջ ի վերջոյ այն, ինչ բնորոշում է հային, ֆիզիկականը չէ, այլ մտայնությունը: Մաքուր ժողովուրդներ գոյություն չունեն, բայց գոյություն ունեն գտում, տիրական մտայնություններ: Հոգեբանութեան իշխող միությունը: Եղել են բախտաւոր ժամանակաշրջաններ, երբ հայկական հոգեկան ներուժությունը հասել էր ամբողջականին, գտել էր ոսկե համադրականը, լոյսը եւ այդ այն աստիճան, որ կարողացել էր այդ լոյսը՝ կրօնքի, ճարտարապետութեան, մշակոյթի միջոցով տարածել աշխարհի չորս կողմը...

Բաւական է նայել մեր շուրջը հենց այստեղ Վրաստանում, այդ բանում համոզուելու համար:

-- Եղել է եւ դադարել է:» (էջ 195)⁶⁷:

Այսպիսով, վրացիները կորցրել են իրենց ազգային մտայնությունը, իսկ «դասական» հայերը՝ պահպանել են: Եւ, իբրեւ ապացոյց այդ մտքի, հեղինակը խօսեցնում է նոյն հերոսին այսպէս. «Մի տիրական մտայնութեան տեղ -- ասացինք, որ ժողովուրդը մտայնությունն է -- ստեղծուեցին զանազան մտայնություններ, քողարկուեց կենտրոնական այն ճրագը, որով ազգը լուսաւորում էր իր լինելու խորհուրդը, հաստատում իր տիեզերական անհրաժեշտությունը, կարկառում իր արիւնի ջահը...

-- Կենացդ, Սուլթանեան... Ինչ լաւ ասացիր, արիւնի ջահը...

-- ... Աշխարհը ցնցուել է մրրիկով, իսկ հորիզոնի վրայ կուտակուած ծանր ուրիշ ամպերը մեզ ւաւետում են դեռ նոր, ւաւելի սոսկալի մրրիկներ...: Մեզ անհրաժեշտ են բոլոր մեր ուժերը այդ փոթորկի միջից անցնելու եւ դիմադրելու համար: Իսկ դիմադրել կարելի է միայն լուռ եւ տիրական ոգեկան ուժով. ... Ուզենք կամ չուզենք մեր արիւնը թափում է, բայց թափուած արիւնը գուրկ է նշանակությունից, եթէ նա չի ճառագայթում: Գերագոյն զաղափարի համար ազատ կամքով ընդունած մահը կեանքը լուսաւորող հոգեկան փարոս է, այլապէս, յուսահատութիւն է եւ պարապ... Մեր պատմությունը միշտ էլ եղել է ահաւոր եւ մեծղի, եւ մենք միշտ էլ ապրել ենք վտանգաւոր կեանք: Եթէ չենք անհետացել... որովհետեւ վտանգի ժամերին մենք վերագտել ենք մեր իսկությունը, մեր միությունը, մեր հոգեկան դէմքը...: Ահա այդ: Այն ժողովուրդները, որոնք գուրկ են հոգեկան ուժեղ դէմքից, որոնք ասելիք եւ բերելիք ոչինչ չունեն, որոնց ձեռքում ոչ մի ճրագ չկայ լուսաւորուելու [sic] համար այդ ընդհանուր քառսը, կոչուած են անհետ կորչելու...» (էջ 197-199)⁶⁸:

Այսպիսով, որեւէ ազգութեան գոյութեան գլխաւոր նախապայմանը, նրա հոգու երանգն է, «լուսաւորչի կանթերը», որը չի տրուած այլ ժողովուրդներին, այլ «գաղտնի գրքերի» համաձայն, տրուած է հայերին: Ռուսներն էլ դեռ շատ կայ, որ դրան հասնեն: Վնասական այս իդէալիստական թոթովանքները վաղուց են մերկացուած մարքսիզմի կողմից:

Ասացինք, որ հեղինակն այն համոզումը ունի, որ հայ իրականութեան մէջ կոմունիզմը ներմուծուած է դրսից: Այդ բանի «ասպացոյցն» է հետեւեալ իրողութիւնը. Հէրեանն Ալեքսանդրապոլի մի գիւղում է, երբ բռնկում է Մայիսեան

ապստամբությունը: Եւ ահա, գիւղ է գալիս Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի լիազօրը՝ աշխատողներին ողջունելու, ասելով՝

«-- Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտեն ներկայացնում է աշխատաւոր մասսաների կամքը... Ինչպէս գիտէք, մեր ժողովուրդը յոգնել է անդադար տետող պատերազմներից, տիրող աղքատութիւնից, անօրութիւնից եւ որոշել է վերջ տալ անտանելի դրութեանը... Կոմիտեն ինձ ուղարկել է ձեզ մօտ, որպէսզի դուք էլ միանաք բանուորների ու գիւղացիների շարժմանը եւ վերջ տալ այն խայտառակ դրութեան, որի անմեղ զոհերն էք...»

Խօսում էր: Տեղ-տեղ տաքանում, տեղ-տեղ կանգ առնում, որպէսզի ժամանակ տայ մտածելու: Նայում էր դէմքերին, տեսնելու համար, թէ ինչ տպաւորութիւն են բողմում իր ասածները: Դէմքերը փակ էին, քար:

Երբ երիտասարդը վերջացրեց, բոլոր ներկաները նայեցին Տէր-Պօղոսին: Տէր-Պօղոսը կուշ եկաւ, գլուխը քաղեց ուսերի մէջ, երկու ձեռքերով բռնեց մօրուքի ծայրերը եւ, յանցանք գործած շնիկի նման, աչքերը յառեց Հէրեանի վրայ:

Հէրեանը լցնում էր իր ծխամորճը, առանց ոչ որի նայելու:

Լոեցին» (էջ 259-260)⁶⁹:

Ինչպէս տեսնում էք, նոյնիսկ վէպի բոլշեիկը չի դատապարտում Դաշնակցութեանը, խօսում է բաւականին մշուշապատ, իսկ գիւղացիները քար լռութիւն են պահպանում կամ լաւագոյն դէպքում ուզում են, որպէսզի «շնիկի պէս կծկուած Տէր-Պօղոսը» խօսի: Համակրանքի եւ ոչ մի խօսք չի լսում ռեւոլյուցոնէրը գիւղացիներից, իսկ Հէրեանը՝ լռում է: Սա իրականութեան կեղծում է, չէ՞:

Ուշագրաւ է, որ Ալեքսանդրապոլում գտնուող Հէրեանը ծանր ապրումներ ունի. «Վերջին երկու օրուայ տեսածները եւ ապրումները քոյնի նման դեռ շարունակում էին շրջել նրա արեան մէջ» (էջ 276)⁷⁰: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ նա համոզուած է, որ Բրեստ-Լիտովսկու դաշնագրութեամբ Լենինը լքել է հայերին (էջ 467)⁷¹: Որովհետեւ նա պնդում է վիճելիս, թէ «Մենք կուրծք ենք մեր անկախութեան համար, աւելի լաւ է պատուով մեռնել, ոչնչանալ, քան կորցնել այդ անկախութիւնը» (էջ 466)⁷²: Հէրեանի պատկերացմամբ՝ Դաշնակցութիւնն ու հայ ժողովուրդը նոյնական են, համերաշխ: Դրա համար է, որ երբ պառլամենտում նախարարը խօսում է Դարսի անկման մասին, «Հայաստանը տնքալով շարժուեց: Վշտից հարքած, դանդաշելով ման եկան լեռները» (էջ 472)⁷³:

Կարելի՞ է անտարբեր կարդալ այն յերիւրանքը, թէ «Բոլշեիկները թուրքերի բարեկամ են... Իսկ թուրքերը սպանեցին, կոտորեցին մեր ծնողներին, մեզ էլ զցեցին այս վիճակի մէջ» (էջ 585)⁷⁴: Այս թխուած սիլոգիզմի իմաստն այն է, որ 1918-1920 բուականների հայ ժողովրդի ողբերգութեան պատճառը բոլշեիկներն են, այլ ոչ Դաշնակցութիւնը: Նոյն համոզման է Հէրեանը, որը երագում է մի օր նուաճել այլ երկրներ, քաղաւորութիւններ եւ թալանուած ոսկին ու հարստութիւնը Հայաստան մուծել (էջ 583)⁷⁵:

«Լէպը լի [է] հայկական մացիոնալիզմի քարոզներով, ազգային սնապարծութեան «գոհարներով»։ Բացեցէք [sic] վէպի 190-րդ էջը, ուր ասուած է վրացիների հասցէին. «Միշտ էլ այդպէս են եղել։ Այս մարդիկ չեն աշխատել, չեն տանջուել, սարսափների չեն ենթարկուել։ Ապրել են ուրիշների աշխատանքով, եւ վաղը ով էլ գայ, կ'ապրեն նրա աշխատանքով։ Դա փիլիսոփայութիւն է»⁷⁶։

Թրիլիսի ճաշարանը մտնելով, Հէրեանն ասում է. «-- Դրսից մայես, սրբերի են նմանում, իսկ նրանց ուտելու ձեր մայես՝ տաւարի։ Մարդը կենդանի է... Ազնուագոյն ուտողը շինականն է։ Լաւաշի մէջ փաթաթուած Դարալագեազի պանիրը պարզ է եւ հիմնական, ինչպէս արօրին յանձնուող արտը...»] (էջ 191)⁷⁷։

Մեր ինչի՞ն են պէտք բոլ ազգայնական այս գկրտոցները։ Ո՞վ կը հաւատայ այն հեքեաթին, որ թրքուիիները հաճոյքով անձնատուր են լինում հայ ֆիդայիներին [sic], նրանք լաւ սիրուիներ են, իսկ հայ կանայք՝ բոլորն ինքնասպան են լինում՝ անձնատուր լինելով թուրքերին։ Մի՞թէ ճիշդ է, որ հայ մարտիկները չէին բռնաբարում թրքուիիներին (էջ 27)⁷⁸։ Հայ գիւղացին ուրախ է, որ «ռուսներից եւ նեմեցներից ազատուել են» (էջ 72)⁷⁹։ Ո՞վ չի հասկանում այս կեղծիքը։ Ո՞ր միամիտ ընթերցողը կը հաւատայ, երբ հեղինակը գրում է, թէ մի բուֆէտում հաւաքուել էին կովկասեան ազգերի ներկայացուցիչները, իսկ քիչ հեռուն, [«]նստարանների վրայ կույ եկած թուրքերը քնել էին ձեւացնում եւ աչքի տակից ռխերին նայուածքներ էին գցում նրանց վրայ» (էջ 216)⁸⁰։

Ինչո՞ւ բռնաւորենք մեր երիտասարդութեան ոգին հետեւեալ դաշնակցական քարոզով. «-- Ահա, հիմա դուք ասացէք,-- բացականչեց նա յուզուած ձայնով,-- ահա մի կողմից այս պայծառ եւ խորհրդաւոր ջոխակների դիպլոգը, մաիի եւ սիրոյ այս բախտաւոր խօսակցութիւնը եւ միւս կողմից՝ արխանաբոլ թուրքը...։ Բախը եւ թուրքը... Չէ, բնութիւնն անողոր է։

Հէրեանը, որ սովոր էր Միրանեանին հակաճառելու, այս անգամ էլ չկարողացաւ իրեն գտալ։ Մէջքը ետ գցեց բազկաթոռի վրայ եւ ասաց՝

— Ճիշտը ասած, եթէ վերցնենք մեր արարանցուն, նա էլ Բախի երաժշտութիւնից մեծ բան չի կարող հասկանալ...

Հարցը դրանում չի,-- բողոքեց Միրանեանը։

Երեւի նոյն Գերմանիայում էլ կան շատ գիւղացիներ, որոնք Բախից ոչինչ չեն հասկանում... Եւ այդ մասին շատ անգամ մտածել եմ... Հարցը նրանումն է, որ հայ գիւղացու մէջ, նրա արտաքին կոշտութեան յետեւ, նրա անգիտակցական խորքում արձանագրուած են մարդկային մտքի եւ հոգու բարձրագոյն թռիչքների բոլոր կարողութիւնները... Դիր նրան բնականոն պայմաններում եւ նա կը մտնի բախեան բարդ աշխարհից ներս, ինչպէս իր սեփական տունը...։ Որովհետեւ նրա հոգեկանը հիստուած է նոյն Բախի հոգու միջերից եւ նրանք կուլտուրապէս ցեղակից են... Նրանք կարող են աղօթել նոյն տաճարում, յուզուել նոյն յուզմունքներով, ոգեւորուել նոյն ոգեւորութիւններով,

նստել միասին, մեկ մեկի աչքերի մեջ նայել եւ մեկ մեկին հասկանալ առանց խօսելու:

Մօտեցաւ սեղանին: Բաժակները նորից լցրեց: Եւ խմեց:

-- Իսկ թուրքը... Այստեղ դեմ դիմաց կանգնած երկու իրարամերժ, հակոտնեայ աշխարհներ են... Սոսկալին այն է, կապիտան Հերեան, որ թուրքը հոգեկան անցեալ չունի, նրա անգիտակցականը մութ գիշեր է, լցուած զագանային բնագոյներով եւ նախնական ախորժակներով... Նկատուած է, որ երբ թուրքը բարձրագոյն կրթութիւն է ստանում այլասերում է: Նա վախենում է մշակոյթից, հասկանում է, որ մշակոյթը, երբ արտաքին անբովանդակ ձեւ չէ -- մահացու է նրա համար:

-- Անկասկած իրաւունք ունես,-- պատասխանեց Հերեանը տխրած ձայնով: Փաստերը յամառ են, բայց ժողովուրդը միշտ մնում է ժողովուրդ ինչ ազգի էլ պատկանի, խնցրաւորը ղեկավարներն են...

-- Ղեկավարներն են քե՛ ժողովուրդը եւ այդ չգիտեմ, սակայն այսօր թուրքը անպատիւ զինուորական է: Քաջ, անվախ, բայց անպատիւ: Նա աւելի մարդասպան է, քան մարտիկ: Եւ իբրեւ մարդասպան, նա չի կարողանում տանել այն ամենը, ինչ կապ ունի հոգու եւ մտքի հետ: Այսօրուայ թուրքը գերազանցապէս հսկամշակութային է: Այդ պայմաններում ի՞նչ առնչութիւն թուրքերի եւ Բախի միջեւ...» (էջ 405-406)⁸¹:

Զտարիւն ուս[ս]այական այս մոլուցքը դուր է գալիս Հերեանին, որը խմելով ճակատ մեկնող խմբապետի կենացը (որին հեղինակը կոչում է գլխապետ), ասում է թուրքերի հասցեին. «... պաժալուստա, այդ շներին մի լաւ դաս տուէք...» (էջ 412)⁸²:

Վեպում երկու ոռոսներ կան. մեկը Դաշենկան, որի հետ Բաքումում կենակցում է Արա Հերեանը, որը նրա գալուց յետոյ նկարագրում է որպէս սրճարանի կին: Իսկ միւսը՝ Ֆեոդոր Պանիելեիչը [Պանտելեիչիչը - Վ.Մ.], որը ողորմելի հարբեցող է եւ յաճախ համեմատում է շան հետ: Երբ տեսնում է Հերեանին, «Ուրախացած շնիկի պէս դէս ու դէմ» է նետում (էջ 415)⁸³: Ռոս տղամարդուն երբ օղի չեն առաջարկում, նա շան է նմանում (էջ 423)⁸⁴:

Ի՞նչ դաւանանք ունի այս դժբախտ ոռոսը. միապետական է, ըստ վեպի: «Ամեն ինչ նոյնն է... Փոխուել է միայն հասարակարգը, միւս աշխարհը՝ կարմիրների տիրապետութեան տակ է... Նու, ի՞նչ կարող ենք անել... Խոմ, երբ ծնուեցինք, գիտէի՞նք, որ պիտի ապրենք ցարերի տիրապետութեան տակ... Մեր աչքերը բաց արինք եւ պռռացինք կեցցէ Ալեքսանդր Երրորդը, կեցցէ Նիկոլայ Երկրորդը... Նու, հիմա ծնուել եմ՝ եւ պռռում եմ կեցցէ Վլադիմիր Իլիչ Լենին...» (էջ 536)⁸⁵:

Ահա քե՛ հասարակական ինչպիսի տականքներ են Լենինի հետեւորդները,-- կեզրակացնի վեպի ընթերցողը: Պատահական չէ, որ տուեալ վեպում կոմունիզմին յարում են Երեւանի խուժանները եւ մարդասպանները:

Հեղինակը սիրում է իր ընթերցողներին ազգային սնապարծութեան կարկանդակներ էլ հրամցնել: «Բիւզանդիան իր լաւ[ա]գոյն շրջանում երեք քառորդով եղել է հայկական» (էջ 204)⁸⁶, որ «մշակոյթը ոգի է, եւ մշակոյթը յա-

տուկ է մանաւանդ փոքրիկ ժողովուրդներին» (էջ 205)⁸⁷: Կեղծելով ժողովրդական առասպելների ու կրօնի սոցիալական բովանդակությունը, որը նույնն է բոլոր ժողովուրդների մօտ, հեղինակը գրում է. «Մշակոյթը հարստութիւն, քաղաքակրթութիւն, ընկերական բարեկրթութեամբ կազմ կամ պետական գոյութիւն չէ միայն, այլեւ ոգեկանութիւն, կեանքը լուսաւորող եւ հարստացնող ճրագ...: Արդ, եթէ լաւ ուսումնասիրենք մեր պատմութիւնը, կը տեսնենք, որ սկզբից, առասպելական օրերից, մենք վագել ենք այդ ճրագի, այդ լոյսի ետեւից: Արայի եւ Շամիրամի լեգենդը երկու սկզբունքների պայքարն է: Մի կողմից Արան՝ յովագի ուժեղ, ճկուն մարմնով, քաջ, լուսաւոր մտքով, ամբողջական ու զօրեղ արեւային արքան՝ անմար ճառագայթներով հիստում կամքը, խորհրդանշաններ ստեղծող յանդուգն տեսլապաշտը, արիւնը եւ տառապանքը երջանկութեան վերածող եւ տիեզերքի իմաստը լոյսով դրսեւորող քրմապետը, եւ միւս կողմից, Շամիրամը՝ ասորա-քաքելական անապատային ջերմը, կանացիութիւնը, հիստերիան, լիբիդոն, աղանձն եւ օձը, ոսկին եւ ոճիրը, լուսնային պաշտամունքի պատճառը...:

Մեզ մօտ աստուածությունը դրսից իշխող, անողոր եւ անդիմադրելի ուժ չէ, այլ լոյսի նման եւ մարդի միջոցով միշտ վերածնունդ, միշտ վերաստեղծուող գոյութիւն: Մարդ պարտ է դառնալ լոյս, ճառագայթ... աստուածանալ...: Երեւի մեր նախնիքները ունեցել են հոգեկան միջոցներ այդ մեծութեան հասնելու համար... այդ միջոցները մենք կորցրել ենք» (էջ 205-207)⁸⁸:

Ով գիտէ կրօնների էությունը եւ պատմությունը, կ'ասի, որ սա եւս մացիոնալիստական կեղծիք է, տգիտութեան արդիւնք: Հեղինակը չարաշահում է կրօնի համամարդկային խեղաթիւր բովանդակությունը՝ ազգային պատմության հազցնելով դրան: Մոլորություն՝ պարուրում փքուն ֆրագմենտով:

Հեղինակը մի փշրանք էլ է գցում «ազգասէր»-ի առջեւ, յիշատակելով, թէ Նապոլեոնը ծրագրել էր ազատագրել արեւելեան երկրները, որ նրա մարշալ Միւրադը դարաբաղցի հայ Միւրան Մուրադեանն է, որը ձգտում էր անկախ Հայաստան ստեղծել: Հեղինակը հաւատացնում է, թէ Լ. Տոլստոյի Բազրատիւնն էլ հայ է եւ այլն⁸⁹:

Հոս[ի]ոսի ձեռագրից⁹⁰ քաղուած այս «սփոփիչ» լուրե[ր]ն ամբապնդում են այն մեծադրող յայտարարութեամբ, որ իբր թէ հայ ժողովուրդը «էն գլխեմէն» իր առանձնայատուկ ոգով, ճառագայթելու իր կարողութեամբ՝ դասական է:

Ռուսների համեմատութեամբ «Մենք պարզապէս պատկանում ենք տարբեր հոգեկան աշխարհի... Մենք արեւի, պայծառութեան, յստակութեան, ներդաշնակութեան ձգտող ժողովուրդ ենք... Մենք խորքով եւ ձեռով դասական ենք եւ այդ է պատճառը, որ ահաւոր ողբերգութիւններից անցել ենք միշտ մեր հոգեկան միութիւնը պահելով...

-- Եթէ այդպէս է, այն ժամանակ Պուշկինը...

-- Պուշկինը այո: Նա այն է, որին ռուս ժողովուրդը բնագոյաբար ձգտում է՝ չափ, ներդաշնակութիւն, պայծառութիւն: Հենց դրա համար է, որ Դաստա-եւսկին իր հռչակաւոր ճառում Պուշկինին ցոյց էր տալիս իբրեւ այն հեռաւոր

ճրագը, որին ոռու ոգին պետք էր հասնի... Մենք այդ ճրագը դարերից ի վեր է կրում ենք մեր հոգու մէջ: Վկայ Արարատը, իսկ Արարատի առաջ Պուշկինը փոքր է...

-- Ահ, ինչեր էր ասում, պարոն Հէրեան...: Չէ, ես ձեզ հետ համաձայնուել չեմ կարող... Սաշա, տես պարոն Հէրեանը ինչեր է ասում Պուշկինի մասին...» (էջ 388)⁹¹:

Ռուս ոգին դեռ պիտի հասնի հեռաւոր «ճրագին», որը մենք դարեր ի վեր ունենք,-- ասում է Հէրեանը: Ահա քեզ ինչի են հասցնում ազգային սնապարծութիւնը, համապատասխան-ռաս[ս]այական գաղանցանքները:

Վէպից միստիցիզմի զարշառուտութիւն է փչում: Ուզո՞ւմ էք համոզուել այն բանում, կարդացէք էջ 25, 26, 40, 50, 75, 84: Ահա մի էջ հեղինակի կատարեալ միատիկ նկարագրութիւնից. «-- Ինչ մեծ քեմադրող է երկինքը,-- ասաց Զուարթը,-- ինչ իւրօրինակ քեմադրող...: Արեւը ամէն օր դուրս է գալիս եւ մերս է մտնում, ինչպէս հսկայական դրամայի մի հերոս...: Եթէ մարդ կարողանար ճանաչել միւս ծածկուած դերակատարին...

-- Նրանք, անտարակոյս, գոյութիւն ունեն... Մենք չգիտենք...: Այսինքն՝ գիտենք եւ չգիտենք...: Գիտենք մեր մեծագոյն խելքով, որ չի տրամաբանում...: Կան բաներ, որ խօսքերով չես կարող հասկացնել, նրանց չես կարող ասել. եթէ ասես քեզանից կը փախչեն, կը հեռանան...

-- Ասում են Լուսաւորչից առաջ այս վայրերում մեծ եւ գորեղ աստուածներ էին ապրում...

-- Նրանք դեռ կան, այստեղ են:

-- Իսկ ես կարծում էի առասպելներ էին:

-- Առասպելներն աւելի իրական են, քան իրականութիւնը: Ես հաստատ գիտեմ, նրանք կան, նրանք ներկայ են ամէն տեղ... Լճի մէջ, ափերի մօտ, այստեղ...

-- Այստե՞ղ...

Զուարթը ուսերը անհանգիստ շարժեց:

-- Պատկերացրէք, ես նրանց ներկայութիւնը շատ պարզ կերպով զգացի այս առաւօտ:

-- Ո՞ր:

-- Եկեղեցում, երբ ոչխարները մայելով մերս մտան... Ուրախացած նրանք յետոյքները օրօրելով վազում էին դէպի պատարագի սեղանը... Նրանց աչքերը տարօրինակ կերպով լուսաւորուած էին... Շատ զարմանալի էր... Այդ տեսարանը մեխուել, մնացել է մտքիս մէջ: Ուրիշ մի բան. տարօրինակ էր նաեւ քահանան, որ օրհնում էր նրանց... Իսկ քափքփուած մօրուքով, քիչ կռացած իր քթով, իր ճեղքուած, փոքրիկ աչքերով...» (էջ 98-99)⁹²:

Մի՞թէ սովետական ընթերցողը կը մարսի կրօնական բնոյթի այս գաղանցանքը: Դժուա՞ր է հասկանալ հեղինակի խորհրդաւոր գրոյցը Սեւանի ափին, մի գրոյց, որից աղօթքի հոտ է գալիս: Կարդացէք 114-116 էջերը, ուր տարեւային մի շունչ առել է հարուստին իր բազուկների մէջ, ուր ամէն ինչ երգում է անտեսանելի մի աստուածութեան շուրջը: Այստեղ «... ստորերկրեայ

ոգիները լճի տակից սրճահարում էին կղզին»։ Սեւանայ լիճը վաղուց մասնակցել է հերոսի «ներքին գոյացման պրոցեսին»⁹³։ Նա եկել էր կղզի «աղօթքով», «ծածկուած եւ ամենի աստուածների վերակոչման օրը»⁹⁴։ Մարդու կեանքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ «վազք մեր սեփական ոգու ետեւից, մեր իսկ հոգին վերագտնելու համար»[,] ասում է Հէրեանը (էջ 146)⁹⁵։ Տիպիկ միստիկական են 163-164 էջերը։ Հայաստանի «Ամեն մի բուռ հողում մի հոգի է ճառագայթում» (էջ 286)⁹⁶։ Վէպի հերոսը 372-րդ էջում շրջապատուած է ուրուականներով՝ «փրական եւ հաւատարապէս անիրական»⁹⁷։ Հեղինակը հաւատացած է, որ «մեռելի մտածումը այնքան մեծ է, որ ոչ մի մարդկային բառ չի կարող արտայայտել։ Մեծ է այնքան, որքան աշխարհը, որքան բովանդակ տիեզերքը» (էջ 442)⁹⁸։ Վէպի հերոսներից մէկը գրուցում է «Պարոնայք բարձրագոյն հոգիներ»-ի եւ «Պարոնայք հրեշտակներ»-ի հետ (էջ 449)⁹⁹։ Ոգիները, ոգիների ամբոխներ հանգիստ չեն տալիս ոմանց։ «Մենք ամենքս էլ շրջապատուած ենք ոգիներով... շրջալուծւած»։ «Ոգիները ներսն են, մարդկանց մտերի մէջ, ուղեղի մէջ... Չար ոգին միջակութիւնների ոգին է» (էջ 516)¹⁰⁰։ Հէրեանը գալիս է այն եզրակացութեան, որ Հոփսիսիմէ վանքը կառուցուած էր հոգով, ոչ թէ բառերով, այն էլ հայ հոգու նրբագին շաղախով։

«Հէրեանը հասկացաւ, որ նոր իջնող ճառագայթների մէջ յանկարծ կենդանութիւն ստացած այդ տեսիլքը պարզ ճարտարապետութիւն չէր, քարերի ներդաշնակ շարուածք եւ գծերի հոյակապ կառուցուածք չէր միայն... Մեծ էր եւ խոր, ոչ կրօնական հանգամանքի պատճառով, այլ որովհետեւ նրա զօրութիւնը գալիս էր մի ուրիշ աշխարհից, ուր ամեն ինչ պատճառաբանուած էր բնագանգական տուեալներով, վերջնական, ակներեւ, ինչպէս աստղաբաշխական երեւոյթները։

Եւ այդ հոգեկան չափին էին պատկանում նաեւ հեռուն կանգնած վեհաշուք լեռները եւ լոյսերը...» (էջ 544)¹⁰¹։

Իր միստիկ գաղափարները մարմնացնող մի հերոսի քերանով հեղինակն ասում է. «Չեն հասկանում,— ասաց նա ծեռքերը երկարելով վանքի կողմը,— չեն հասկանում, որ մարդկային մեծութիւնը ծնում է անդնդի եզերքին. հանգիստ եւ ապահով կեանքը մեծ գաղափարների ծննդավայր չի եղել եւ մեծ հոգեկան դէպքեր չի ստեղծել... Ապրում են աշխարհիս ամենամախախտման վայրերից մէկում, ուր խաչածելում են հոգեկան հիմնական հոսանքները, ուր համադրում են լինելիութեան ծածկուած սկզբունքները, կազմում էական հիմնաքարերը, իսկ խօսում եւ գործում են այնպէս, ինչպէս խօսում են եւ գործում արեւմտեան որեւէ մզկոտած արուարձանի բնակիչները... Միշտ նոյն բանն են կրկնում,— շարունակեց,— ազատագրուել...։ Ազատագրուել ինչի՞ց... Ամեն ինչ արտաքին է, մակերեսային։ Չեն հասկանում, կարեւորը ազատագրուելու բոխքը չէ, այլ անհատի խորքը, այլ գալիք տեսիլքի կամքը, որ գոյանում է էութեան մէջ քիմիական բաղադրութեան մման...։ Հաւատացէք, պարոն նաւատար, այդ մարդիկ մման են այգիների շուրջը կանգնած այն հողէ, փխրուն պատերին, որ քամիները եւ անձրեւներն ուտում են բոնրից դուրս եկած տաք հացի մման... Չեն հասկանում. աշխարհը միշտ էլ եղել է

քառս, որի հաւասարակշռութիւնը պահպանել են նորոգուող աստուածները...» (էջ 554-555)¹⁰²։

Ի հարկէ, այս ամենից յետոյ հեղինակը պէտք է յանգէր սոյիսիզմին, հրաժարուէր երեւոյթների պատճառները որոնելուց։ Ահա թէ ինչու նա գրում է. «Խօսում են, օրինակի համար, մարդկային կազմի եւ հոգեբանութեան վրայ ազդող արեւային բիծերի մասին... Մեծ ազդեցութիւն ունի նաեւ մի պարզ մոծակի խայթումը... Շշմարտութիւնը այն է, որ շատ քիչ բան գիտենք եւ առհասարակ քառսի մէջ ենք... Աւելի լաւ է պատճառներ չփնտռենք։ Դէպքերը եկել են, ընդունենք նրանց կորովալի հանգստութեամբ։ Մարդկային հոգու մէջ կայ անբռնաբարելի մի կէտ, մի կարգ...» (էջ 558)¹⁰³։

Եթէ ամէն ինչ քառսային վիճակում է, չկայ օրինաչափութիւն, ապա ուրեմն «անցեալը, անտարակոյս, խորհրդների մի շարք է եւ դժուար է ամէն ինչ ըմբռնել» (էջ 203)¹⁰⁴։ Սրան յաջորդում է այն թորումը ազնոստիկական թեզը, որի համաձայն «աշխարհի բոլոր վայրերը, բոլոր երեւոյթները նախօրօք արձանագրուած են մեր մէջ։ Երբ այցելում ենք մի վայր, պարզապէս վերջիշում ենք նրան։ Աշխարհն այնքան գոյութիւն ունի, որքան բովանդակուած է մեր մէջ» (էջ 398)¹⁰⁵։ Ականջդ կանչի, քահանայ Բերկլի¹⁰⁶։ Ռուսաստանի տիրապետութեան պատճառները, — կարդում ենք վէպում, — «քնազանցական էին, իսկ մեծամասնականների՝ ռոքինգոնեան» (էջ 518)¹⁰⁷։ Բոլշեւիկները որպէս մատերիալիստներ, հարքած են «հողով, իրերով, տարրական առարկաներով»։

Ռուսաստանից եկած մարդիկ խօսել է [sic] «փոքրիկ ժողովուրդների բոլորովին անկախ ապրելու անկարողութեան մասին։ Մէջ բերեց Մարքսին եւ Էնգելսին, տուեց Լենինի անունը եւ աշխատեց ասածները հիմնադրել... գիտական տրուելներով» (էջ 144)¹⁰⁸։ Մի՞թէ սա դաշնակների մաշում փաստարկը չէ, հազար անգամ ծամծմուած նրանց մամուլում։ Միայլ է հեղինակը, երբ հայ մեծամասնականների հայրենասիրութեան եութիւնն ուրիշներին օգտագործելն է համարում (էջ 547)¹⁰⁹։

Բնորոշ է, որ Հէրեանը Դաշնակցութեան բանակին նայում է «գուրգուրալից, եղբայրական աչքերով» (էջ 55)¹¹⁰։ Հեղինակը նշում է, որ «զարգացած մտքի բռնագթօսիկ ցուցադրումը կանանց մօտ միշտ էլ սեռային հրապտրանքի խորամանկ մի միջոց է» (էջ 486-487)¹¹¹։ Սա տիպիկ բուրժուական գրպարտանք է կանանց հասցէին։

Վէպում պատմական իրողութեան մտացածին երեւոյթներ կան։

Լեոնաշխարհի ջահելները քէֆ են անում, երբ բշնամին Երեւանին է մօտեցել։ Արտաքին դէպքերը չեն ազդում ընտանեկան կեանքի վրայ, — գրում է հեղինակը (էջ 50)¹¹²։ Նա գրում է, թէ դաշնակից մեծ պետութիւնները Դաշնակցութեանը չեն օգնում, այլ օգնում են բուրքերին եւ, որ դա սրիկայութիւն է։ Բայց 1918-1919 թթ. բուրքերին օգնել է Սովետական Ռուսաստանը եւ ոչ թէ Անտանտան։ Ուրեմն, այդ կշտամբանքը ռուսների հասցէին է։ Վէպի 211-րդ էջում խօսում է Վեդիի բուրքերի ապստամբութեան մասին, որի հետեւանքով դաշնակները մաքրագարդել են այդ շրջանները¹¹³։ Ո՞ւրն է պէտք այս թեզը,

եթէ ոչ՝ մեր հակառակորդներին: Աղբբեջանցիների կոտորածը հեղինակը համարում է երկրի մաքրագործում «օտար բազմութիւններից»: Վէպում գերագնահատուած է հայ ժողովրդի կրօնականութիւնը:

Վէպը գաղափարական առումով ուրիշ շատ խոցելի տեղեր ունի: Օրինակ, փետրուարեան դաշնակցական աւանտիւրան հեղինակը համարում է ապստամբութիւն, որը չի դատապարտում: Միայն շների «գրոյց»ից է ընթերցողն իմանում, որ հարուստները փախել են:

Հէրեանի եւ Ջուարթի միանալը վէպի վերջում՝ արհեստական է: 1918-1919 բուականների մասին գրուած վէպը չի կարող անցնել գլխաւորի կողքով՝ ռետլիցիայի հասունացող երեւոյթների, Դաշնակցութեան անարգանքի սխմին գամելու կողքով:

Սմբած ինտելիգենտ [Հ]էրեանները չեն այդ տարիների հերոսները, եւ ոչ էլ Սուրբանեանները, Սիր[ան]եաններն ու Պետրոնեանները [Պերոնեանները - Վ.Մ.]: Հայկական նացիոնալիզմի վարակով տարուած մի խումբ բախտախնդիրներն ու տիրացուները չեն, որ մեր վէպերի էջերը պիտի գրաւեն, այլ նոր հոսանքի՝ կոմունիզմի մարտիկները:

Մի՞թէ կարելի է այդ վէպը կոմունիստական հասարակութեանը ծառայեցնել՝ խմբապետը «գլխապետ» յորջորջելով: Չէ՞ որ դրա էջերում լիակատար պրոպագանդում եւ գործում են խմբապետները, իսկ կոմունիստների ստուերներն են թոքովում: Միակ «ընդդիմադիր» ուժը Դաշնակցութեան դէմ՝ վէպում հանդէս է բերուած ֆուտուրիստ Կարա Դերվիշը [Դարվիշը - Վ.Մ.]¹¹⁴: Մի՞թէ կան մարդիկ, որոնք լուրջ արժանիք են համարում, երբ հեղինակի վէպում Լեւինականի գիւղերում թուզ է աճում (էջ 250)¹¹⁵, տաւարը սմբակներով է լինում, բոլշեիկները ալիւրով են սովեալներին հրապուրում, կանայք վտանգի ժամանակ ծաղրում [sic] են (էջ 469)¹¹⁶, բոլշեիկները չորացած աղբիւրի են նման (էջ 354)¹¹⁷, եւ այլն:

Այս վէպի հեղինակը յաճախ առարկաները նկարագրում է որպէս շնչաւորում եակներ, իսկ կենդանիներին՝ որպէս մտածողներ: Նրա մօտ գորտը մտածում է, շունը՝ համոզուած է, հաւատում է, մտածում է, խղճահարում է, իրեն յանցաւոր է զգում (էջ 569)¹¹⁸, այծը մտածում է (էջ 571)¹¹⁹, շունը ներքին ծայն ունի (էջ 575)¹²⁰, եզներն առաջանում են մտածկոտ (էջ 71)¹²¹, Հայաստանի հողերը տառապում են (էջ 31)¹²² եւ այլն: Վէպում մարդիկ էլ անասնակերպ են երեւում: Նա գրում է. դժբախտ տաւարի նման մայքերի վրայ երկարած գաղթականները (էջ 295)¹²³, գիւղացիք նայում են տաւարի աչքերով (էջ 249)¹²⁴, մարդն ու տաւարը սեւ մտքեր են որոճում (էջ 217)¹²⁵, բշտառները շնիկների պէս խածում են (էջ 127)¹²⁶, բշտառներից մէկը երկայնահասակ լակոտ էր (էջ 127)¹²⁷, մի տղայ որսի շներին յատուկ բնագոյով. մարդիկ մլաւում են (էջ 127)¹²⁸:

Հեղինակը բաւականին խրովի է վարում լեզուի կանոնների հետ: Փորձում է ստեղծել անհնարին պատկերներ եւ լեզուախաղեր: Ահա մի քանի օրինակներ. պարզ աչքերով տեսնել մտածումները (էջ 25)¹²⁹, իրենց յետեւից մի կտոր լուսաբաց քաշքշելով (էջ 26)¹³⁰, քանդում, ակօսում երեսից է

առաջանում մտտ մի քիթ (էջ 28)¹³¹, գլխի վագոն, խիստ շենքեր (էջ 29)¹³², եկաւ անապատը, ապտակեց դեմքերը, կուլ տուեց նայումները (էջ 30)¹³³, թառամած արծաթի արտացոլումները (էջ 30)¹³⁴, նուիրական անունը Հերեմի գլխի մէջ մի վայրկեան երգեց (էջ 30)¹³⁵, խաբուած խոտեր (էջ 31)¹³⁶, տեսարանը [ուա]ցուած էր ճերմակ խաղողի հիւրով (էջ 33)¹³⁷, լոյսի եւ հաւատի ակօսներ (էջ [3]4)¹³⁸, բոյսի անել դրաման... տնկի մէջ ման եկող շլացուցիչ սարսափի ներխուժութիւնը, նրա արմատների ողբը, նրա երակների մէջ սառած կանգնած վախը (էջ 37)¹³⁹, հողերը յանկարծ մրափել էին (էջ 38)¹⁴⁰, լոյսերի անտեսանելի ծննդաներ (էջ 48)¹⁴¹, սեւ թշուառութեան անկիւնից վայր թափուած մարդկութիւն (էջ 48)¹⁴², կուրացած լուսաւորութիւն[ը] չկարողացաւ վարագորել դժոխքի այդ պատառը (էջ 48)¹⁴³, կորովի օղը... խոնարհ պարզութիւնը (էջ 50)¹⁴⁴, լքել քանդուածութիւններ... օղը լցուած էր անձկութիւնով (էջ 51)¹⁴⁵, լոյսերի հետ (էջ 51), բռնցքները գալարուած, աչքերը այրուած (էջ 52)¹⁴⁶, նուա՛ն քրի գոյն լաւաներ (էջ 68)¹⁴⁷, ճանապարհի վիզը (էջ 69)¹⁴⁸, կապոյտ քամի (էջ 69)¹⁴⁹, եզներն յառաջանում են մտածկուտ, խաղաղութիւնը մտածում է եզների աչքերում (էջ 71)¹⁵⁰, հանդիսութիւն (էջ 88)¹⁵¹, վշտվշտալ (էջ 93)¹⁵², ճառագայթների խմբեր (էջ 115)¹⁵³, գնդակահարում էին գիշերը (էջ 123)¹⁵⁴, գնդակներով լցուած [սեւ մի] Աֆրիկայում (էջ 123)¹⁵⁵, պատերը սկսում են մոռնել (էջ 123)¹⁵⁶, ճրագները թթուածինի նման խածել ու փորել էին դիմագծերը (էջ 124)¹⁵⁷, ցուրտը շաշում էր սեւ կատուի նման (էջ 149)¹⁵⁸, թթուածինի ենթարկուած մագներով, հեղուկ նայումներով, փատ ձեռքերով (էջ 159)¹⁵⁹, բերանը ծերացած (էջ 160)¹⁶⁰, ձեռք համբուրելները (էջ 176)¹⁶¹, դօղանջում է [sic] (էջ 221)¹⁶², մարմինների ողկոյզ (էջ 243)¹⁶³, կատաղի հողմերից հրմշտուած նաւի շեղուելները, բարձր ալիքների շառաշում փշրուելը յառաջակայմի ստորոտին, գատուող փայտերի ճարճատիւնը եւ [sic] քրի մակերեսից վեր բարձրացած պտուտակը շրջում է պարապում (էջ 264)¹⁶⁴, կօշիկները չարչարուած (էջ 293)¹⁶⁵, գլխիս վրա էնքան գործ կայ (էջ 302)¹⁶⁶, ինձ դէմ խոն բարկացած չէ՞ք (էջ 307)¹⁶⁷, հնչիւնների ամբոխը (էջ 310)¹⁶⁸, նաւի յետոյքը (էջ 318)¹⁶⁹, երկինքը դղրդել է (էջ 341)¹⁷⁰, մի կով մայում էր (էջ 373)¹⁷¹, քամին մայում է (էջ 400)¹⁷², երկրաշարժ էր ման գալիս (էջ 423)¹⁷³, բարձ անձնաւորութիւն (էջ 440)¹⁷⁴, չափազանցուած կեանքով լցուած (էջ 469)¹⁷⁵, դղրդոց էր ման գալիս (էջ 470)¹⁷⁶, կապոյտ յոյզ (էջ 479)¹⁷⁷, կապոյտ աղաղակներ (էջ 483)¹⁷⁸:

Շարունակելու հարկ չկայ:

«Նաւը լերան վրայ» վէպը գաղափարապէս մեզ համար խորթ է, այն Դաշնակցութեան տիրապետութեան արդարացումն է:

14/10-61 թ.

[ԶԵՌԱԳԻՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ]

201 - Այստեղ եւ այլուր ժողովուրդը «կազմուած է տարբեր հայկական հոսանքներից» -- շարունակ մոռացում է աշխատաւորը:-

205 - Հայ ժողովրդի ուրիշ կանգնելու, բարձրանալու, փրկութեան նախապայմանը համարում է հոգեպէս վերականգնելը.-

-- Մշակոյթը ոգի է եւ մեծ մշակոյթը յատուկ է փոքր ժողովրդին.-

232-236 - Խրմիեանի [sic] գովքն է եւ հայոց Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորի գերեզմանի (ոսկորների) վրայ սգահանդէսը Վարագում եւ ժողովրդի ողբը որ թագաւոր չունեն: Հարկ կայ թողնելու այս նկարագրութիւնը ? [sic]

250 - Գիւմրու մօտ ես... եւ ծաղկած նշենիներ ու թզենիներ ?

261 - 262 - Խօսելով յեղափոխութեան մասին, սովետ[իզ]ացիան, մայիս[եան] ապստամբութեան եւ այլն, շարունակ ասում են, որ Ռուսաստանը ալիւր է խոստանում [°] բաժանի ժողովրդին: [1 բառ անընթ.]

-- Հիմնականը - հայ ժողովրդի բացառիկութիւնը:

-- Ոչ մի խօսքով ու բառով չի դատապարտում այդ ծանր կացութեան յանցաւորներին -- դաշնակ պետականութեան ղեկավարներին

294 - Հեռաւորութիւնների մէջ ծանրացած պարտէզները:

295 - [բաց մնացած]

301 - Ձեր մեկնելուց յետոյ սենեակը վարձքել էինք մի երիտասարդ տղի

403 - Ժպտիւր, դուշվա, ժպտիւր...

312 - Մենակութիւնը ամբողջութիւն է: Ինչքան նա լերկացած լինի արտաքին աշխարհից, այնքան կատարեալ է:

312 - Վիշտը, չարչարանքը եւ մահը բուն կեանքի էութիւնն են, նրա գոյութեան եւ գոյանալու ամենակատարեալ գէները: Ինչքան յիմար են մարդիկ, որ ուզում են այդ մոռանալ:

313 - Եղիւր մեռակ եւ մինչեւ վերջ հետեւիլը քո կեանքին:

347 - Դաշնակցական սպայ Միրանեանը ասում է.- Բագրատիոնը՝ հայ Բագրատունիների շառաւիղն էր:

348 - Նապոլէոնի մարշալներից.- «Մուրատը[°] Միհրան Մուրադեանը դարաբաղցի էր եւ եթէ ռուսներին յաղթէր, անպատճառ կ'իջնէր Կովկաս եւ այն ժամանակ Հայաստանը անկախութիւն կը ստանար եւ այժմ մեծ պետութիւն կը լինէր»:

(Իսկ հերոսը - Հերեանը ոչ թէ հերքում է այդ գառանցանքը, այլ յուզուելով ասում է - զարմանալի է, այդ մասին իսկի չէի իմացել...)

Լեզուական.-

404 - Կը գնայի Պետերբուրգը, երաժշտանոցը, ջութակի դասերը շարունակելու... Բաւականին յարմարութիւն էի ցոյց տալիս...

Գ.

ՊԵՏՀՐԱՏԻ ԴԻՐԵԿՏՈՐ ԸՆԿ. Մ. ԴԱԽԹԵԱՆԻՆ

Գրականագէտ ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆԻՅ

Կ. Ջարեանի «Նաւը լեռան վրայ» վէպի հրատարակութեան կապակցութեամբ ձեզ հետ ունեցած իմ վերջի գրոյցից յետոյ հարկ են համարում յայտնել հետեւեալը.

ա) Կ. Զարեանի գործերից որեւէ մէկի հրատարակման մասին եղել է վերադաս օրգանների համապատասխան որոշում, իսկ թէ կոնկրետ որ գործը պէտք է հրատարակել նոյն որոշմամբ այդ յանձնարարութեամբ էր լուծել Գրողների Միութեանը եւ Պետհրատի: Իմ մասնակցութիւնը այդ գործին եղել է միայն բանաւոր կարծիք յայտնելը:

Ես հիմա էլ այն հաստատ համոզման եմ, որ միանգամայն ճիշդ է կատարութեամբ վէպի բնորոշումը:

բ) Երբ վէպի հրատարակման հարցը սկզբունքօրէն լուծուած էր ինձ յանձնարարութեան լինել հրատարակութեան խմբագիր եւ այդ աշխատանքը կատարել շտապ, քանի հեղինակը Հայաստանումն էր: Ես հարկադրութեամբ եղայ ընդհատել իմ արձակուրդը[,] մնալ Երեւանում Յուլիս-Օգոստոս շոգ ամիսներին եւ աշխատել հեղինակի հետ:

գ) Այդ յանձնարարութիւնը ես կատարել եմ ամենայն բարեխղճութեամբ եւ պատասխանատւութեան լրիւ գիտակցումով: Վէպը խմբագրուած է, եւ բաւական զգալիօրէն, երկու անգամ, մէկ[] բնագրի վրայ, մէկ արդէն մեքենագրած օրինակի (այդ օրինակները պահուում են ինձ մօտ եւ հարկ եղած դէպքում կարող եմ ներկայացնել):

դ) Օգոստոսի վերջերին լրանում էր Կ. Զարեանի վիզայի ժամկէտը եւ նա պէտք է մեկնէր: Պետհրատի հետ պայմանագրային ձեւականութիւնները կատարելու համար անհրաժեշտ էր ներկայացնել ձեռագիրը: Այդ պատճառով մեքենագրութեամբ վերջին օրինակը ես հնարաւորութիւն չունեցայ մի անգամ եւս կարդալ եւ յանձնել Պետհրատին, զգուշացնելով բաժնին, որ այն ես մի անգամ եւս պէտք է կարդամ, որից յետոյ կը ստորագրեմ տպագրութեան համար: Հեղինակի հետ բանաւոր համաձայնութեան եկանք, որ եթէ անհրաժեշտ լինի լրացուցիչ խմբագրական միջամտութեան (ոչ հիմնական, այլ փոքր կրճատումներ կամ ուղղումներ) եւ այն կը կատարեմ առանց իրեն տեղեկացնելու: Այդ է միակ պատճառը, որ բնագիրը ես չեմ ստորագրել: Միանգամայն անհիմն է այն բանում իմ կողմից ինչ որ կանխամտածութեամբ ինքնապահովագրման միտում դիտելը:

Որպէսզի փարատեմ Պետհրատի աշխատողների նման կասկածները, կից ներկայացնում եմ ձեռագրի իմ մօտ եղած օրինակի տպագրութեան ստորագրած տխտուկային էջը եւ փոքրիկ ուղղումներով նորից խմբագրած մի քանի էջեր, որոնք պէտք է դնել համապատասխան տեղերում: Դարձեալ գտնում եմ անհրաժեշտ արտադրութիւն իջեցնելուց առաջ մի անգամ եւս կարդալ ձեռագիրը, լեզուական, ոճական եւ այլ կարգի ուղղումներ կատարելու համար:

ե) Ինձ համար անհասկանալի է, անբացատրելի եւ խիստ վիրաւորական այն փաստը, որ մինչեւ հիմա իմ պայմանագիրը չի վաւերացուած եւ նրան համապատասխան ընթացք չի տրուած: Ինչո՞ւ համար է այդ քաշքշուկը: Եթէ պայմանագիրը չի վաւերացում, այն նկատառումով, թէ դեռ չի լուծուած վէպի տպագրելու կամ չտպագրելու հարցը[,] դա ինձ վերաբերող խնդիր չէ: Այդ հարցը պէտք էր լուծել նախքան վէպը ինձ խմբագրելու յանձնելը:

Եթե համարում է, որ խմբագրի կատարած աշխատանքը անորակ է, ապա այդ դեպքում ես ձգձգելը հարցի լուծումը չէ: Նման պարագաներում առաջացած կոնֆլիկտը լուծելու համար Գրողների Միութիւնը կազմում է համապատասխան էքսպերտային յանձնաժողով, որը եւ գնահատում է կատարումը աշխատանքը: Բոլոր դեպքերում ես մեծ աշխատանք եմ կատարել եւ չեմ կարող հանդուրժել, որ թեկուզ անպաշտօն կերպով, բայց իմ կատարած աշխատանքը համարուի անբարեխիղճ: Վէպը յանձնելուց յետոյ անցել է եօթը ամիս, կարծում եմ ժամանակն է այդ քաշքշուկին վերջ տալ:

զ) Ինձ տուած անանուն գրախօսի «կարծիք»ը վէպի մասին, ես չեմ կարող դիտել որպէս իմ կատարած աշխատանքի գնահատական, որովհետեւ այնտեղ հարցը սկզբունքօրէն այլ տեսանկիւնով է դիտուած: Այդ գրախօսականը կարող էր արժէք ներկայացնել Պետհրատի եւ Գրողների Միութեան համար՝ երբ սկզբունքօրէն լուծում էր վէպի տպագրման հարցը: Հիմա արդէն նա ուշացած ու անտեղի կարծիք է, ոչ մի առնչութիւն չունեցող խմբագրի կատարած աշխատանքի հետ: Անանուն հեղինակի այդ «կարծիք»ի մասին իմ վերաբերմունքը խիստ բացասական է:

Ես անհրաժեշտ եմ համարում գրաւոր շարադրել իմ դիտողութիւններն այդ մասին, որը եւ ներկայացնում եմ այս դիմումին կից:

Խնդրում եմ արագացնէք հարցի ինձ վերաբերող մասի լուծումը:

Յարգանքներով՝ ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ [ստորագրութիւն]

10 Մարտի 62 թ.

ՄԻ ԺԱՆԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Կ. ԶԱՐԵԱՆԻ
«ՆԱԻԸ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ» ՎԷՊԻ ԱՆԱՆՈՒՆ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆԻ
ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ

Կ. Զարեանի վէպի անանուն գրախօսը ունի մի քանի ուշագրաւ նշումներ, որոնք կարելի է հաշուի առնել վէպի վերջնական խմբագրման ժամանակ: Սակայն նա հիմնական գնահատականներում կանգնած է սխալ դիրքերի վրայ, եւ նրա հետեւութիւնները ընդունելի չի կարելի համարել: Ըստ իս այդ սխալը կայանում է հետեւեալում.

ա) Նա մոռացել է, որ գործ ունի բուրժուական գրողի հետ եւ մօտեցել է հեղինակի գործին, այն չափանիշներով, ինչ կարելի է կիրառել միայն սովետական կամ սոցիալիստական ռէալիզմի ուղղութեան գրողի նկատմամբ:

բ) Ունենալով միանգամայն բացասական վերաբերմունք դէպի Կ. Զարեանի քաղաքական անցեալը գրախօսը կանխակալ ու խիստ միտումնաւոր մօտեցում է ցուցաբերել թէ՛ գործի ամբողջական գնահատականի եւ թէ՛ նրա առանձին մանրամասների նկատմամբ, այդ պատճառով աշխատել է տեսնել միայն վէպի բացասական կողմերը, միանգամայն աչքաքող անելով, այն շատ դրականը, որ կայ վէպում: Այդ նոյն կանխակալ կարծիքի հետեւանք է թերեւս, որ գրախօսը վէպի շատ կողմերը տեսել է ծուռ հայելում, նրանք ներկայացրել է գլխիվայր շրջում:

գ) Գրախօսը միանգամայն աչքաթող է արել Կ. Ջարեանի քաղաքական հայեացքների այսօրուայ էվոլյուցիան եւ մօտեցել է նրան, ինչպէս եւ նրա գործին քառակամ բուականների ակնոցներով, այդ պատճառով էլ նրա հետեւութիւնները սխալ են ու անընդունելի:

Փորձեմ հիմնաւորել ասածներս:

1.

Գրախօսի հիմնական հետեւութիւնը վէպի մասին հետեւեալն է. «1918-1919 բուականների մասին գրուած վէպը չի կարող անցնել գլխաւորի կողքով՝ ռեւոլյուցիայի հասումագող երեւոյթների, դաշնակցութեանը անարգանքի սխմին գամելու կողքով: Սմբած ինտելիգենտ Հերեանները չեն այդ տարիների հերոսները, եւ ոչ էլ Սուլթանեանները, Միրանեաններն ու Պերոնեանները: Հայկական մացիոնալիզմի վարակով տարուած մի խումբ բախտախնդիրներն ու տիրացուները չեն, որ մեր վէպերի էջերը պիտի գրաւեն, այլ նոր հոսանքի կոմունիզմի մարտիկները» («Կարծիք» էջ 18):

«Մեր վէպերի էջերը» հարցադրումը ինքնին արդէն սխալ է: «Մեր վէպերը» կարող են գրել միայն սոցիալիստական ռեալիզմի ուղղութեան գրողները եւ նրանց մման պահանջ ներկայացնելը ճիշդ կը լինի: Իսկ Կ. Ջարեանին այդպիսի պահանջ ներկայացնելը առնուազն միամտութիւն է:

Սխալ է նաեւ «այդ տարիների հերոսների» մասին դատողութիւնը: Վէպում նկարագրուած տարիների իրադարձութիւններում կենտրոնական տեղ էին գրաւում եւ դաշնակցականները, եւ «սմբած ինտելիգենտները» եւ «մացիոնալիզմի վարակով տարուած» շատ այլ մարդիկ, հետեւապէս նրանք կարող են այդ ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնների պատկերմանը նուիրուած ամէն մի գեղարուեստական գործի կենտրոնական հերոս դառնալ:

Որեւէ պատմական ժամանակաշրջանի գործող մարդկանց եւ իրադարձութիւնները պատկերելիս յաճախ պատահում է որ հեղինակը եւ նրա հետոսները ռեակցիոն դիրքերի վրայ կանգնած լինելով հանդերձ կարողանում են տալ օրեկտիւ իրականութեան ճշմարտացի պատկերի այս կամ այն կողմը:

Այդ կապակցութեամբ աւելորդ չի լինի յիշեցնել Վ. Ի. Լենինի հոյակապ գնահատականը Լ. Տոլստոյի մասին. «Մեծ արուեստագէտի անուան համադրութիւնը ռեւոլյուցիայի հետ, որը մա ակներեւօրէն չըմբռնեց, որից մա ակներեւօրէն մի կողմ քաշուեց, առաջին հայեացքից կարող է տարօրինակ եւ արհեստական թուալ: Հօ չի կարելի հայելի անուանել այն, ինչ ակնյայտ կերպով ճիշդ չի արտացոլում երեւոյթները: Բայց մեր ռեւոլյուցիան չափազանց բարդ երեւոյթ է. նրա անմիջական կատարողների եւ մասնակիցների մասսայի մէջ կան սոցիալական շատ տարրեր, որոնք նոյնպէս ակներեւօրէն չեն ըմբռնում տեղի ունեցող անցքերը, նոյնպէս մի կողմ էին քաշում պատմական այն իսկական խնդիրներից, որ իրադարձութիւնների ընթացքը դրել էր նրանց առաջ: Եւ եթէ մեր առջեւ իրօք մեծ գեղագէտ է, ապա մա պետք է իր երկերի մէջ ար-

տացույր ռեուլիցիայի կողմերից գոնե մի քանիսը» (Լենին, *Երկեր*, [հատոր] 15, էջ 242): (ընդգծումները մերն են - ՀՐ.Գ.Բ.):

Այս եւ միմիայն այս լենինեան շափանիշով պէտք է մօտենալ իւրաքանչիւր բուրժուական գրողի եւ մանաւանդ Կ. Զարեանի գործի գնահատմանը: Կ. Զարեանը, ի հարկէ, Լ. Տոլստոյ չի, բայց նա անպայման արուեստագէտ է եւ իրապաշտ արուեստագէտ: Նա իր արուեստի ուժով կարողացել է տալ դաշնակցական Հայաստանի միանգամայն օրեկտիւ ու ճշմարտացի պատկերը եւ դա է նրա վեպի խոշոր արժանիքը:

Անանուն գրախօսը ջանքեր է գործադրում գտնելու համար հեղինակի մօտ բուրժուական գաղափարախօսութեան ռեակցիոն դիրքեր, սոլիպսիզմ եւ ազնոստիցիզմ, վկայակոչում է քահանայ Բերկլիին եւ այլ[ն] եւ այլն, մոռանալով որ զարմանալի կը լինէր, եթէ այդ ամէնը չլինէր Կ. Զարեանի մօտ, չէ որ նա տիպիկ բուրժուական մտածողութեան մտաւորական է եղել իր ամբողջ կեանքում:

Հետաքրքիր է, օրինակ, ինչ կարծիք պէտք է յայտնէր մեր անանուն գրախօսը ռուս գրող Ի. Ա. Բունինի¹⁷⁹ մասին, որին Սովետական մեծ հանրագիտարանի վերջին հրատարակութիւնը տալիս է հետեւեալ բնութագիրը՝ «Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ ռեուլիցիան Բունինը դիմաւորեց բշտամաբար: 1919 բուականին «Օդեսկի նովոստիայում» նա որպէս կոսմոպոլիտ եւ դաւաճան փառաբանում էր ինտերվենցիան: Շուտով վտարանդուեց արտասահման, որտեղ հրատարակեց մի շարք յօդուածներ, լցուած կատաղի ատելութեամբ դէպի Սովետական Ռուսաստանը»:

Այդ նոյն Բունինի հինգհատորեակը հրատարակուեց վերջերս Մոսկուայում, որի յառաջաբանում հետեւեալ գնահատականներն է [sic] տրուած Բունինի մտածողութեանն ու աշխարհայեացքին. «Իր ամբողջ շնորհալի ծիրքով հանդերձ Բունին-արուեստագէտը չկարողացաւ ազատուել իր դասակարգի՝ ազնուականութեան ռեակցիոն հայեացքներից... Դասակարգային սահմանափակութիւնը խանգարեց խոշոր արուեստագէտին տեսնել, որ իր աչքի առաջ վերջացաւ հին Ռուսաստանի պատմութիւնը, որն ինքն էր դատապարտում իր գործերում, եւ սկսուեց իր կեանքը վերակառուցող ժողովրդի նոր պատմութիւնը: Բունինը չկարողացաւ տեսնել, որ աշխարհը այլ է դառել, չէր ուզում տեսնել իր հայրենիքում կատարուած փրկարար փոփոխութիւնները, թւաւտ հասկանում էր, որ հին աշխարհը խորտակուել է եւ անցեալը անհետացել անվերադարձ կերպով»:

Այդ նոյն յառաջաբանի մի այլ տեղում ասուած է. «Տարբեր ժամանակներում գրուած Բունինի հրապարակախօսական յօդուածները, ակնարկները եւ նրա մի քանի պատմուածքները անարժան են նրա տաղանդին եւ յաճախ չեն տարբերում էմիգրանտ գրպարտիչների չարամիտ, չարանենգ խզրզոցից»:

Փորձենք համեմատութեան եզրեր անցընել: Բունինը մինչեւ վերջն էլ «չկարողացաւ տեսնել» եւ «չէր ուզում տեսնել իր հայրենիքում կատարուած փրկարար փոփոխութիւնները» եւ սակայն նրա երկերի հինգհատորեակը

հրատարակում է: Կ. Ջարեանը տեսաւ եւ հրապարակով ողջունեց այդ փոփոխութիւնները, վերախմբագրեց իր վէպը, որտեղ ցոյց տուեց, որ այդ փոփոխութիւնները հայ ժողովրդի փրկութեան միակ ճիշդ ուղին էին: Եւ այդուհանդերձ նրա ոչ թէ երկերի ժողովածուները, այլ անգամ այն վէպը, որ փառաբանում է սոցիալիստական յեղափոխութեան գործի յաղթանակը չեն ուզում որ հրատարակուի:

Սա ի՞նչ արտառոց ու անբացատրելի մտայնութիւն է:

«Լիտերատուրնայա գազետա» թերթի վերջին համարներից մէկում գրուած է այն մասին, որ «Վերջին գորակոչի երիտասարդ բանաստեղծներից շատերին անսահման մօտ է ու քանկ Ա. Բլոկը¹⁸⁰: Նրանց ուշադրութիւնը սրուած է դէպի այնպիսի բանաստեղծների ստեղծագործութիւնները, ինչպէս Իննոկենտի Աննենսկին¹⁸¹, Օ. Մանդելշտամը¹⁸², Ն. Գումիլեովը¹⁸³»: Այդ բանաստեղծներից Ն. Գումիլեովը գնդակահարուած է սովետական դատարանի որոշմամբ որպէս Կրոնշտադի ապստամբութեան պարագլուխներից մէկը: Մոսկուայում հրատարակուել է [sic] Օ. Մանտելշտամի, Մ. Յուետաեւայի¹⁸⁴ բանաստեղծութիւնների գրքոյկները: Իսկ բոլոր այդ բանաստեղծների ստեղծագործութեան ամենաբնորոշ գիծը եղել է յոռետեսական դեկադենտականութիւնը, դատապարտուածութիւնն ու միստիկայի տրամադրութիւնները:

Բերեմ մի օրինակ եւս: Վերջին տարիներս Մոսկուայում եւ մեզ մօտ լոյս տեսան Վ. Սարոյեանի մի քանի գրքերը եւ շատ լաւ է որ լոյս տեսան: Վ. Սարոյեանը ինչպէս յայտնի է մարքսիստ չէ եւ շատ հեռու է կանգնած սոցիալիստական ռեալիզմի ստեղծագործական մեթոդից: Աւելին. նա մինչեւ ուղն ու ծուծը բուրժուական մտածող է: Եթէ փորձենք մեր ամանուն գրախօսի մեթոդով բուրժուական մտայնութեան զանազան իզմեր որոնել նրա ստեղծագործութեան մէջ, ապա առատօրէն կը գտնենք դրանք: Վ. Սարոյեանի «Մարդկային կատակերգութիւն» վէպի ռուսական հրատարակութեան յառաջաբանում գրուած է օրինակ, որ նա «գեթի է իդէալիստական ռեալցիոն պատկերացումներին»: Այդ վէպում նա ամբողջովին հանդէս է գալիս չարի հետ հաշտուելու եւ այն չնկատելու ռեալցիոն տեսութեամբ: Նա ամէն կերպ աշխատում է րնթերցողին հեռացնել սոցիալական անարդարութեան հարցերից եւ հաշտեցնել նրանց տիրող անարդարութեան հետ, քարոզելով մարդու «բնածին» բարութեան սահմանափակ բարոյախօսութիւնը: Վ. Սարոյեանը իր գրուածքներում ամէն տեսակի սոցիալական յեղափոխութիւնների հետեւողական հակառակորդ է:

Չնայած այդ ամէնին Վ. Սարոյեանի գործերը հրատարակում են: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ նրա արուեստի ուժը, երբեմն նոյնիսկ հակառակ հեղինակի, բացայայտում է կապիտալիստական իրականութեան խոցելի կողմերը: Եւ բացի այդ, որովհետեւ, ինչպէս ասում է նրա գրքերի ռուսական հրատարակութեան յառաջաբանում՝ «Չնայած այն ստեղծագործական ճգնաժամին, որ ապրում է գրողը վերջին տարիներին, չնայած նրա բոլոր մոլորութիւններին, նա չմիացաւ ռեալցիոններին լազերին, նոր պատերազմ հրահրողներին, այլ մնաց խաղաղութեան դիրքերում»:

Իսկ Կ. Ջարեանը ոչ միայն չմնաց դաշնակցութեան յետադէմ լազերում, այլ վճռականօրէն խզեց իր կապերը նրանցից ու համարձակ պայքարի ելաւ նրանց դէմ: Մենք պէտք է կարողանանք գնահատել բուրժուական մտաւորականի այդ, եթէ կ'ուզէք, համարձակ ռետլիցիոն քայլը:

Այս չափանիշներով միայն պէտք է մօտենալ Կ. Ջարեանի գործերի գնահատմանը եւ ոչ թէ մանրադիտակով փնտռել ու որոշել թէ քանի տոկոս միստիցիզմ ու սոլիպսիզմ, քանի տոկոս բերկլիականութիւն եւ ջամբադիստ վիկոյականութիւն են պարունակում նրա հերոսների դատողութիւնները:

Կոստան Ջարեանը այսօրուայ սփիւռքահայ գրականութեան ամենախոշոր ու ամենաաչքի ընկնող դէմքն է, սիրուած ու ճանաչուած ժողովրդի բոլոր խաւերի կողմից: Նրա՝ արդէն դասական գրող լինելու հանգամանքը բազմիցս նշել են ոչ միայն դաշնակցականները այլ շատ եւ շատ յառաջադէմ ու կոմունիստ մտաւորականներ: (Մեա, օրինակ, նրան տրուած մի երկու բնորոշ գնահատականները՝ «Կոստան Ջարեանը՝ մեր գրականութեան գոյների [sic] եւ պատկերներու հրաշալիքներ փոխանցած այդ շռայլ մեծատունը», «Հուժկու եւ բազմատաղանդ գրող եւ հայ նոր գրականութեան մեծածայն շեփորը»)¹⁸⁵:

Վաղ թէ ուշ մենք պէտք է հրատարակենք նրա գործերը, որովհետեւ ամէն մի տաղանդաւոր արուեստագէտի ստեղծագործութիւն իր ժողովրդի սեփականութիւնն է, եւ վերջ ի վերջոյ ժողովուրդը նրան տէր պէտք է կանգնի: Հետեւապէս արեւի լաւ է, եթէ այդ ամենք իր կենդանութեան օրօք, երբ նա դեռ կարող է խմբագրել այդ գործերը եւ որքան հնարաւոր է ազատել այն յետադիմական հայեացքներից: Ասում ենք որքան հնարաւոր է, որովհետեւ չենք կարող հաշուի չառնել հեղինակի արդէն շատ պատկառելի տարիքը (Կ. Ջարեանը 78 տարեկան է), երբ հեշտ չի լինում հրաժարուել իր անցեալի շատ մոլորութիւններից:

Անբացատրելի է ոչ միայն Կ. Ջարեանի գործերը չտպագրելը, այլեւ այդ տպագրման գործի ուշացումը, այնպէս ինչպէս ոչնչով չի արդարացուած այն փաստը, որ մինչեւ հիմա չեն տպագրուած Լ. Շանթի¹⁸⁶, Համաստեղի¹⁸⁷ եւ եթէ կ'ուզէք, անգամ Ա. Ահարոնեանի գործերը¹⁸⁸:

Պէտք է դէն զգել նրանց ժառանգութիւնից այն ինչ մոլորութիւն էր, անարժան նրանց տաղանդին ու մտքին եւ բարձր գնահատել նրանց լուսագոյն գործերը, որովհետեւ դրանք պատկանում են այն ժողովրդին, որի ծոցից դուրս են ելել եւ որի մշակոյթից սնուել են այդ հեղինակները:

Միակ պարտիական ճիշդ մօտեցումն այդ է դէպի տաղանդաւոր ստեղծագործողները: Մենք այդ հարցում եւս շատ բան ունենք սովորելու մեր աւագ ոռոս եղբայրներից, որոնք ճշմարիտ ուղի են ցոյց տալիս Բունինի, Մանդելշտամի, Յուետաեւայի եւ այլոց գործերի հրատարակումով:

2.

Անցնենք գրախօսի շօշափած բուն խնդիրներին: Գրախօսը գտնում է, որ «վէպի գլխաւոր հերոսները եւ ոչ մի չափով չեն դատապարտում Դաշնակցութեան արկածախնդրական տակտիկան» եւ, որ «վէպը գաղափարապէս

մեզ համար խորք է, այն Դաշնակցության տիրապետության արդարացումն է»:

Այս պնդումները հիմնովին սխալ են եւ չեն համապատասխանում ճշմարտութեանը: Խօսենք միայն փաստերով:

Երբ առաջին անգամ վեպի կենտրոնական հերոսը՝ Հերեանը ոտք է դնում Երեւան ու գիշերով ուզում է կայարանից գնալ քաղաք, պաշտօնեան նրան զգուշացնում է, որ այդ չի կարելի անել, փոխադառնալ է, պէտք է սպասել լոյսը բացուի: Այնուհետեւ վեպում ասուած է. «Անկլինում նստած մի ծերունի նրան բացատրութիւններ տուեց: Քաղաքը կայարանից բաւական հեռու էր եւ ամայի ճանապարհը լցուած էր զինուած մարդկանցով, որոնք աւագակութեամբ էին զբաղում: Պատերազմի նախկին կամաւորներ, մութ անցեալ ունեցող մարդիկ, մաուզերիստներ:

-- Ասում են,-- աւելացրեց ծերունին ձայնը իջեցնելով,-- դրանք վերելում կանգնած պաշտպաններ ունեն... Ո՞վ է իմանում, ճիշդ է, ճիշդ չէ... Դրութիւնը այս է: Դահլիճների ձեռքից ազատուցինք, եկանք ընկանք աւագակների ձեռքը...» (էջ 49)¹⁸⁹:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրել հեղինակը դեկապար զինուորական գործիչներից մէկի՝ օրուայ հերոսի, մեծարման տեսարանը:

«Այդ ճառը եւ յաջորդող ճառերը ուղղուած էին՝ սեղանի գլխում նստած փոքրահասակ, սեւուկ, գոհունակութեամբ լցուած չնչին դէմքով մի անձնատրութեան: Կէս զինուորական եւ կէս քաղաքացիական զգեստ հագած այդ մարդուն կոչում էին հրամանատար եւ հերոս: Եւ ամէն անգամ, որ նրան կոչում էին հրամանատար եւ հերոս, նրա աչքերը փայլում էին, կուրծքը վեր էր տնկւում եւ ժպտում էր:

Մօտը նստած, նշածեւ մեծ աչքերով, մստ դէմքով եւ քրջուած շրթունքներով մի կին աչքերը յառում էր նրա վրայ եւ հրճում: “Հերոսը” մերթ ընդ մերթ աչքի տակով նայում էր դահլիճում նստած խաղացողներին, կարծես ասում էր տեսնո՞ւմ էք, լսո՞ւմ էք...» (էջ 125)¹⁹⁰:

Ահա հեղինակի տուած գնահատականները պետական գործիչների եւ դաշնակցական պառլամենտի մասին.

«Այլեւս յոգնած էր անդադրում վազվզելուց պատահական կահկարասիներով եւ պատահական մարդկանցով լցուած գրասենեակից գրասենեակ: Յոգնած էր պետական անկայուն պաշտօնների կոչում եւ գործից անտեղեակ նախկին վարժապետներից...» (էջ 132)¹⁹¹:

«Ողբերգութիւնները բեմի վրայից իջել են եւ բռնել կեանքի ասպարէզը... մթնոլորտը լցուած է վառօդով, համատարած քշուառութեամբ եւ քաղաքական զարմանազան դէպքերով... Մեր համեստ բառերական դահլիճը վեր է ածուել պառլամենտի, ուր, գաւառներից եկած անյայտ մարդիկ շեքսպիրեան ճառեր են արտասանում...» (էջ 133)¹⁹²:

«-- Այդ մասին խօսիր քաղաքական գործիչների հետ...

-- Դա է, էլի: Կարելիութիւնների վաճառականներ... դէպքերի շահագործող վաշխառուներ...

-- Նրանք էլ սոսկալի պատասխանատուութիւններ ունեն:

-- Չեմ ասում: Գիտեմ մի բան. փոքր են եւ սահմանափակ եւ այդ պատճառով էլ աշխարհը անշնչելի է դարձել» (էջ 160)¹⁹³:

«-- Չեմ կարող համաձայնուել եւ ոչ մի վայրկեան այն մարդկանց հետ,-- շարունակեց Հէրեանը,-- որոնք յանդգնում են այդպիսի պատասխանատուութիւնների տակ ընկնել... Սոսկալի պատասխանատուութիւններ... ընդունում են որ մեր ազգային ճակատագիրը գտնուի է միջակ եւ անպատասխանատու մարդկանց ձեռքում... Մեզ պակասում են խորիմաստ եւ հանճարեղ պետական գործիչներ...» (էջ 306)¹⁹⁴:

Երբ տեղի է ունենում փետրուարեան դաշնակցական աւանտիւրան վէպի գլխաւոր հերոսը՝ Հէրեանը հետեւեալ խօսքերով է ընդունում այն.

«-- Սրիկաներ, սրիկաներ, գոռած [sic] Հէրեանը ամբողջ ուժով,-- հազիւ մաւր պատրաստում էր շարժուել, նորից եկան երկիրը քարուքանդ անելու» (էջ 602)¹⁹⁵:

Անկարելի է այստեղ բերել բոլոր այն մէջբերումները, որոնք բնութագրում են հեղինակի եւ նրա հերոսների զգալի մասի բացասական վերաբերմունքը դէպի դաշնակցականների արկածախնդրական տակտիկան եւ նրանց կառավարութիւնը, այստեղ միայն ես կը բաւականանամ բուարկելով համապատասխան էջերը՝ 23, 47, 52, 54, 55, 60, 66, 134, 430, 472, 473, 474 եւ շատ ուրիշ էջեր: Վէպը ամբողջովին ուղղուած է արկածախնդրական այդ քաղաքականութեան դէմ: Պարտադիր չէ, որ այդ մասին անպայման բոլշեիկեան ազիտատորները մերկապարանոց ճառեր ասեն: Ի դէպ վէպում նկարագրուած են եւ կոմունիստները, որոնք նոյնպէս իրենց խօսքն ասում են կառավարութեան եւ նրա քաղաքականութեան մասին: Ահա մէկ օրինակ միայն: Կոմունիստների ընդլատակեայ նիստն է, ուր խօսում են օրուայ հրատապ խնդիրների մասին. «... Պրուպագանդան գործերի մէջ: Առ այժմ, ամենակարեւոր խնդիրը դա է... իշխանութիւնը յենում է բանակի վրայ եւ գնալով խրում է աւանտիւրանների մէջ... կամաւորական այդ մտայնութիւնը սնում է պատերազմով...» (էջ 239)¹⁹⁶:

Շատ կարեւոր է նշել, որ բոլոր դէպքերում, երբ հեղինակը խօսում է դաշնակցական գործիչների մասին նա խիստ բացասական գոյներով է գծագրում նրանց, ցոյց տալով բացարձակ արհամարհական վերաբերմունքը նրանց հանդէպ: Եւ ընդհակառակը կոմունիստներին նկարագրելիս նա միանգամայն դրական, համակրական վերաբերմունք ունի: Ահա մի օրինակ.

«Մի մեծ սեղան: Մի ինքնաեռ: Բաժակներ, պնակներ, անուշեղեններ, կարկանդակ: Ամեն ինչ ընտանեկան պարզ հաւաքոյթի տպաւորութիւնը թողնելու համար:

Միջահասակ, սրուած կարճ մօրուքը ծնօտին կպած, այտերը յոգնած, ռունգերից վայր իջնող երկու խոր գծերով ու ծանր աչքերով մի մարդ նախագահում է:

Կենտրոնից եկած ընկեր է:

Շուրջը երիտասարդ տղաներ եւ աղջիկներ:

Աղջիկները՝ առնական դեմքով, կտրուկ շարժումներով:

Տղաները՝ համեստ, լուրջ, մտատանջ» (էջ 239)¹⁹⁷:

Վեպում ճիշդ է բացատրուած մաեւ կոմունիստների յաջողութեան պատճառները՝ նրանց գիտական աշխարհայեացքը: Ահա ինչպէս է կատարուած վեպի գլխաւոր հերոսուհու՝ Զուարթի հոգեկան քեկումը.

«Տարակոյս չկայ, ինչ որ բան սեղմուած է ներսում. “պէտք է սովորել, հասկանալ պատմական եւ հասարակական երեւոյթները գիտական սառը մեթոդով” մտածում է մա:

Գիտական, մանաւանդ գիտական: Ոչ թէ զգացումով, այլ՝ անհերքելի տուեալների վրայ կառուցուած աշխարհայեացքով:

Զուարթը կամաց-կամաց փոխում է: Ամէն ինչ նրա մէջ շրջում է, տարբեր ձեւեր ստանում, տարբեր նշանակութիւն:

... Մարքսեան տեսութիւնը, օղակ-օղակ շաղկապուած հրամայական տրամաբանութեամբ շղթայում է նրա կապը:

Ամէն ինչ դիւրին կերպով գտնում է իր բացատրութիւնը, ամէն ինչ պարզում է, կորցնում է իր գաղտնիքը...

Գիտական աշխարհայեացքով... (էջ 240-241)¹⁹⁸:

Իր 21 էջանոց գրախօսականով ամանուն հեղինակը չի կարող բերել զոնէ մի օրինակ, որը ցոյց տար թէ վեպի հերոսները կամ հեղինակը արդարացնում են դաշնակցական տիրապետութիւնը:

Գրախօսի միակ յաղթաթուղթը (կոզիրը) դա վեպի հերոսների հայ ազգային ոգու մասին տուած իղեալիստական, անշուշտ ազգայնական բթու հովեքով բաւական շաղախուած դիտողութիւններն են, որոնց վկայակոչմանն է նուիրուած գրախօսականի առնուագն երկու երրորդը: Սակայն համէք այդ դատողութիւնները եւ վեպը կը փլուի, կը դադարի գոյութիւն ունենալուց: Ինչպէս եւ, ըստ իս, չի կարող լինել որեւէ վեպ այդ տարիներին նուիրուած, թէկուզ ամենաօրթողորքս գրողի գրչով գրուած, որտեղ հերոսները համդէս չգան մնան դատողութիւններով: Այդ տարիների Հայաստանի ամբողջ մթնոլորտը յագեցուած էր այդ մտայնութեամբ: Կեանքի ճշմարտութիւնն է պահանջում այդ մթնոլորտը պահպանել, երբ վեպ է գրում 1918-1920 թուականների մասին: Կ. Զարեանի իրապաշտ արուեստագէտի վարպետութեան մասին է վկայում այդ մթնոլորտի առկայութիւնը վեպում, եւ դա վեպի դրական եւ ուժեղ կողմերից մէկն է:

Ազգային սնապարծութեան, հայ ազգային ոգու բացառիկութեան մասին դատողութիւնները տիպական են ու բնորոշ դաշնակցութեան տիրապետութեան շրջանի մտաւորականութեան ամենախտշոր տոկոսի համար, իսկ եթէ եղել է տիպական, պիտի տեղ գտնի գեղարուեստական գործում անպայման: Աւելին կարելի է ասել, այն շարունակում է տիպական լինել եւ մեր այսօրուայ մտաւորականութեան մի որոշ խաւի համար[:] Բերեմ մի օրինակ միայն:

1960¹⁹⁹ թուականին Պետհրատի հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ Վ. Սարոյեանի «Մարդկային կատակերգութիւն» վեպը, որի յառաջաբանը գրել է Խ. Դաշտենցը: Լսէք նրա դատողութիւնները հայկական ոգու մասին. «Հնարա-

տր է, որ որեւէ շարքային ամերիկացի օտարութիւնից վերադառնալով իսկապէս համբոյրի կայարանի շէմքը, բայց դա ամենեւին բնորոշ չէ ամերիկացու համար: Այդ յուզիչ պատկերները արդիւնք են անկասկած Սար[ո]յեանի հայկական ոգու, որ այնպէս ցայտուն կերպով իրեն զգացնել է տալիս նրա ամբողջ ստեղծագործութեան մէջ: ... Սարոյեանը իբրեւ տաղանդ մեծապէս նաեւ հայկական ոգու արդիւնք է: Բնութիւնը զարմանալի խաղեր է անում մեր ժողովրդի հանճարի հետ: Բուն հայկական հողի վրայ ծլարծակուելով, այդ հանճարը դառնում է մի վիթխարի Խորենացի, մի Կոմիտաս, կամ ասենք թէ մի Մարտիրոս Սարեան: Ռուսական լայնարծակ ծովեզերքին ընկնելով նա դառնում է մի Ալվազովսկի: Եւրոպական հեռւոտը տարագրութեան մէջ հայրենիքի կարօտից մաշուելով, նա վերածում է մի Ալիշանի, մի Նորայր Բիզանդացու: Ամերիկեան աշխարհի բոհ ու բոհի մէջ ընկնելով, նա պոռկում է որպէս մի Վիլեամ Սարոյեան: Սոցիալիստական մեր հայրենիքի արգասաբեր դաշտում փթելով նա կարող է պարգեւել մեզ Արամ Խաչատրեանի հմայիչ երաժշտութիւնը, կամ Վիկտոր Համբարձումեանի ձեռքը դնել տիեզերական գաղտնիքների բանալին»²⁰⁰:

Եւ այսպէս «մեր ժողովրդի հանճարը» եւ «Հայկական ոգին» ժամանակից, տարածութիւնից ու սոցիալական միջավայրից դուրս մի ուժ է, որ միեւնոյն է պետք է ծաղկի եւ փթի բոլոր պայմաններում, լինի դա միջնադարեան խաւարամտութեան, Յարական Ռուսաստանի, իմպերիալիստական Ամերիկայի թէ Սովետական Հայաստանի պայմաններում:

Եթէ այսպէս էլ կարող է դատել 1960 թուականին սովետահայ գրող Խ. Դաշտենցը, ինչո՞ւ 1918 թուականին այդ ոգով դատողութիւններ չեն կարող անել Ուրանեաններն ու Սուլբանեանները, Պերոնեաններն ու Պետրոս Մարկերը:

Թում է, թէ անանում գրախօսը մակերեսօրէն է կարդացել վէպը, երբ նոյնացնում է հերոսների ու հեղինակի տեսակետները (չեն ուզում գրախօսի անբարեխղճութեամբ բացատրել այդ երեւոյթը): Վէպում շատ պարզ ցոյց է տրուած որ նման դատողութիւններ անող հերոսները չեն վայելում հեղինակի համակրանքը:

Աւելին, վէպը հենց կառուցուած է տարբեր խառնուածքի հերոսների հակադրութեան սկզբունքով: «Այս վէպը, — գրում է հեղինակը իր յառաջաբանում, — սովորական առումով պատմական վէպ չէ, այլ պատմութիւնը մի քանի հայ հոգիների, որոնց վիճակուեց ապրել մեր ազգային կեանքի ամենաբախտորոշ ժամանակներից»²⁰¹ մէկում»: Հեղինակը ձգտել է ցոյց տալ, թէ տարբեր միջավայրերում սնուած տարբեր շահագրգռութիւններ ունեցող մարդիկ ինչպէս են հասկանում կամ մեկնաբանում հայրենասիրութիւնը: Մի կողմում գործնական հայրենասէրներն են, ինչպէս կենտրոնական հերոսն է՝ Հերեանը, որն ամէնից քիչ է ճառում հայրենասիրութեան մասին, սակայն ոչ մի դժուարութեան առաջ կանգ չի առնի հայրենիքին ծառայելու համար: Միւս կողմում այն մարդիկ են, որոնք սիրում են միայն փրում ճառեր ասել իրենց հայրենասիրութեան մասին, բայց իրականում այդ «հայրենասիրութիւնը» միայն ծա-

ռայեցնում են իրենց անձնական շահերին: Ի դեպ այս վերջիններն են որ ամենից շատ ազգայնամոլ ու ռեակցիոն տեսակետներ են զարգացնում:

Չի կարելի չտեսնել վեպի հերոսների հակադրման այս կարևոր սկզբունքը եւ նոյնացնել հեղինակի եւ հերոսների տեսակետները:

Պետրոս Մարկը, օրինակ, որից ամենից շատ մեջբերումներ է կատարել գրախօսողը, հեղինակի կողմից ներկայացուած է որպէս օտարութեան մեջ աշխատելու ւայն հայերից մէկը, որոնք սիրում են ազգասիրական փքուն տիրադներ [*< ֆր. tirade. Վ.Մ. >*] արտասանել, բայց եականում չարշիներ են, պատրաստ իրենց անձնական շահի համար վաճառքի հանել ամեն մի ազգային սրբութիւն: Պետրոս Մարկը հեղինակի բնութագրմամբ այն հնդկահայերից մէկն է, որոնք «ահաւոր վաճառականներ են, ասում են... գրաբարը անգլերէնի հետ են խառնում եւ ստերլինը Մաշտոցի հետ»²⁰²: Հայաստանը ուր Պետրոս Մարկը եկել էր հաւանօրէն շահամոլական նպատակներով լրիւ հիասթափեցրել է նրան. «Պէտք է խոստովանեմ,-- ասում է նա,-- մեր երկրում շատ անգամ ինձ օտար եմ զգում... Օտար՝ արտաքին, դրսի կեանքին... Այն չէ որ սպասում էի, այն չէ...»: Այդ հիասթափութեան պատճառներից մէկն էլ երկրում գոյութիւն ունեցող նիւթական դժուարութիւններն են. «Մէկ էլ սկսեց գանգատուել, որ Հայաստանում կօշիկի լաւ կաշի չի ճարում... Մի երկար ճառ ասաց կաշուի պատրաստութեան տարբեր ձեւերի մասին եւ ցոյց տուեց իր ոտքերը... Երեսակայիւ տրեխներ էր հագել»²⁰³:

Պետրոս Մարկը հեղինակի յղացմամբ մարմնացնում է իր մեջ կեղծ եւ վերացական հայրենասիրութիւնը, հետեւապէս նրա ազգայնամոլ պաթետիկ ճառերը, նպատակ ունեն միայն մերկացնելու այդ կեղծ հայրենասիրութեան չարշիական ոգին: Այն ինչ գրախօսը ներկայացրել է որպէս վեպի ամենախոցելի կողմը, նրա արժանիքներից է:

Պետրոս Մարկին հեղինակը հակադրել է Հերեանին, որը պաթետիկ ճառեր չի ասում, բայց հայրենիքին ծառայելու համար պատրաստ է ամեն տեսակ զրկանք տանելու: Եւ նրա շուրթերով հեղինակը ցոյց է տալիս իր բացասական վերաբերմունքը թէ դեպի Պետրոս Մարկը եւ թէ բոլոր նրա նման վերացական ու թքու ազգայնամոլ «հայրենասէրները»:

Թիֆլիսում, երբ մի խումբ հայ մտաւորականներ նոյն բնոյթի ազգայնամոլ ճառեր են ասում, հեղինակը Հերեանի միջոցով դարձեալ իր բացասական վերաբերմունքն է դրսեւորում: «Այդ խօսքերը Հերեանին յիշեցրին Հայաստանում հանդիպած Մարկին: Եթէ այստեղ լինէր, մտածեց նա, նա էլ կ'սէր իր ասելիքը:

-- Գիտէր, Հայաստանում...»²⁰⁴:

Երբ Հերեանը լսում է Սեւանի մատուտում Պետրոս Մարկի հերքական դատողութիւնները «հայկական ոգու» մասին եւ նրա հիասթափութիւնները իրական Հայաստանից, եւ իջնում է ցած ու տեսնում հայ պարզ ժողովրդի խմբական պարը, նա նորից այդ առողջ իրականութիւնը հակադրում է Պետրոս Մարկի գաղաճացանքին. «Հերեանը նայում էր եհացած: Ո՞ր էր Պետրոս

Մարկը, մտածում էր նա, թող գար տեսնէր: Պարր եւս ճարտարապետութիւն է եւ կառուցողական ոգի:

Ճկուն, կայտառ, ազատ հայութիւնն էր այդ, որի գեղեցիկ շարժումների մէջ բարձրում էր եւ վեհութիւն, եւ խորհուրդ:

Ահ, Մարկը գար եւ տեսնէր...»²⁰⁵:

Վէպի մակերեսային ընթերցման արդիւնք է, երբ գրախօսը «անսթող իդէալիստ-միստիկ Մարկ Պետրոսի» հայեացքները նոյնացնում է հեղինակի հայեացքների հետ ասելով թէ «հեղինակը քարոզում է ռասսայական եւ իդէալիստական խաւարամտութիւն»:

Այդպիսի մակերեսային մօտեցում է նաեւ, երբ գրախօսն ասում է թէ իբր վէպի հերոսներից մէկը «համեմատելով հայկական ոգին վրացականի հետ» յանգում է այն եզրակացութեան, որ իբր «վրացիները կորցրել են իրենց ազգային մտայնութիւնը»: Հայերին վրացիներին հակադրելու ոչ մի ակնարկ չկայ վէպում: Խօսքը Վրաստանում ապրող հայերի եւ բուն Հայաստանում ապրող հայերի մասին է: Ուշադիր ընթերցման դէպքում դժուար չի նկատել, որ այդ հատուածի ամբողջ գրոյցը ընթանում է գաղութահայութեան այլասերման մասին. «Թիֆլիսը, որ այնքան մօտ է երկրին, գաղութային մտայնութիւն ունի... եւ դիտել եմ ճամբորդութիւններիս ընթացքում, երբ հայր լքում է լեռները [...] նսեմանում է, փոքրանում, քարոյալքում...»²⁰⁶:

Այդ նոյն ձեւով այն բացասական որակումները, որ վէպում ասուած է [sic] Թիֆլիսի փողոցներում թափառող դատարկաշրջիկների մասին գրախօսը վերագրում է վրացիներին: Գրախօսականի 9[-րդ] էջում գրուած է. «Վէպը լի է հայկական մացիոնալիզմի քարոզներով, ազգային սնապարծութեան “գո-հարներով”»: Բացէք վէպի 190-րդ էջը, ուր ասուած է վրացիների հասցէին. “Միշտ էլ այդպէս են եղել: Այս մարդիկ չեն աշխատել, չեն տանջուել, սարսափների չեն ենթարկուել: Ապրել են ուրիշի աշխատանքով...»:

Ինչի՞ց է երեւում, որ այդ ասուած է վրացիների մասին: Չէ որ նախորդ էջում պարզ գրուած է. «Այդ ժամին Թիֆլիսի կենտրոնական փողոցը լցուել էր զբօսանքի դուրս եկած խառն բազմութեամբ»²⁰⁷: Այդ խառն բազմութեան մէջ կարող էին լինել եւ հայեր եւ ռուսներ եւ վրացիներ եւ ամէն մի այլ ազգի ներկայացուցիչ: Մանաւանդ այդ տարիների Թիֆլիսի նման բազմազգ մի քաղաքում:

Այդ նոյն ձեւով վէպի հերոսի Հէրեանի խօսքերը արուեստագետների ու դերասանների մասին, թէ «դրսից նայես սրբերի են նմանում, իսկ նրանց ուտելու ձեւը նայես՝ տաւարի: Մարդը կենդանի է...: Ազնուագոյն ուտողը շինականն է: Լսուաշի մէջ փաթաթած Դարալագեազի պանիրը պարզ է եւ հիմնական, ինչպէս արօրին յանձնուող արտերը»²⁰⁸ գրախօսողը որակել է որպէս «ազգայնական զկռող» եւ վերագրել է վրացիներին, մինչդեռ, մի քանի տող ցած, պարզ ասուած է, որ այդ ուտողները «հայ դերասաններ էին»:

Դժբախտաբար գրախօսականում փաստերը գլխիվայր շուռ տալու ատելի արտառոց օրինակներ կան: 8-րդ էջում գրախօսը ասում է. «Ուշագրաւ է, որ Ալեքսանդրապոլում գտնուող Հէրեանը ծանր ապրումներ ունի. “Վերջին եր-

կու օրուայ տեսածները եւ ապրումները թոյնի մման դեռ շարունակում էին շրջել նրա արեան մէջ" (էջ 276): Ինչո՞ւ: Որովհետեւ նա համոզուած է, որ Բրեստ-Լիտովսկու դաշնագրութեամբ Լենինը լքել է հայերին (էջ 467)»:

Ուշադրութիւն դարձրէք մէջբերման մէջ էջերը ցոյց տուող թուերի վրայ: Կարելի՞ է, Լենինականում ունեցած նրա ծանր հոգեվիճակը բացատրել երկու հարիւր էջ յետոյ տեղի ունեցած խօսակցութեամբ: Սա, մեղմ ասած, կոչւում է աղաւաղել փաստերը: Լենինականում նա ծանր ապրումներ ունի, որովհետեւ նաւր մնացել է բաց դաշտում, շոգեքարշ չկայ, որ նա կարողանայ շարունակել իր ճանապարհը: Ինչ կապ ունի դա Լենինի կամ Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագրի հետ: Նկարագրած դէպքերից եօթ ամիս յետոյ Երեւանում Բրեստ-Լիտովսկի մասին եղած խօսակցութիւնը եւ հարկադրուած եմ ամբողջովին բերել ցոյց տալու համար գրախօսի անբարեխղճութիւնը:

«-- Մենք կուում ենք մեր գոյութեան համար,-- պատասխանեց Հերեանը,-- աւելի լաւ է պատուով մեռնել, ոչնչանալ քան կորցնել այդ անկախութիւնը:

-- Դա, բուրժուական տեսակէտ է,-- յետեւի շարքից առաջ գալով առարկեց նիհար, սրուած մօրութով ակնոցաւոր մէկը: Մեռնել անկախութեան համար՝ գեղեցիկ գաղափար է, բայց անկախութիւն ունենալ մեռնելու համար՝ յիմար գաղափար է...

-- Չհասկացայ...

-- Շատ պարզ է: Բաւական չէ անկախութիւն ունենալ, պէտք է այդ անկախութիւնը կարողանալ պահել: Մերոնք այդ շատ լաւ են հասկանում եւ այդ պատճառով էլ յոյսերը դրել են դաշնակից պետութիւնների վրայ եւ մանաւանդ Ամերիկայի հոգատարութեան վրայ... Իսկ ես համոզուած եմ, որ Վիլսոնի խոստումները օղային խոստումներ են, Հայաստանում նաւթ չկայ... ո՞նց Ամերիկան մեզանով հետաքրքրուի... Ամերիկացիները նախ եւ առաջ վաճառականներ են... մնացածը դատարկ խօսք է...

-- Իսկ Ռուսաստանը կարծո՞ւմ էք նրանից տարբեր է...

-- Այո, տարբեր է: Յեղափոխութիւնը ամէն ինչ փոխել է: Լենինը քանիցս յայտարարել է, որ Հայաստանի անկախութեանը չի ուզում ձեռք տալ... Նրա ներկայացուցիչ Լեզրանը, որ այստեղ է, անդադար կրկնում է, որ մեր ազգային իրաւունքները պիտի պաշտպանեն...

-- Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ... ինչո՞ւ ստորագրեցին Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրութիւնը,-- հարցրեց Հերեանը:

-- Յեղափոխութիւն է... այսօր, սահմանների հարցը ոչ մի կարեւորութիւն չունի, համաշխարհային յեղափոխութիւնը ամէն ինչ կը փոխի... Տաճկաստանը կը դառնայ կոմունիստ, ինչպէս եւ բոլոր միւս երկրները...

Եւ մարդը, սրածայր մօրութի ծայրը երկու մատերով օրօրելով նկարագրեց ծնուող նոր աշխարհի հրաշալի մի պատկեր: Պրոլետարիատի շահերը արտայայտող Ինտերնացիոնալը համաշխարհային գործերի դեկը կը վերցնի իր երկաթէ ձեռքերի մէջ, կը վերացնի դասակարգերը, կ'ազատագրի աշխատաւոր մասսաները, կը հաստատի արդարութիւն եւ հաւասարութիւն, կը ջնջի

սահմանները, աւելորդ կը դարձնի պետութիւնների գոյութիւնը, բանականների գոյութիւնը, ոստիկանութեան գոյութիւնը:

— Այո...

Մարդը խօսում էր այնքան համոզուած շեշտով, որ Հերեանը չիմացաւ ինչ պատասխանի: Ո՞վ չէր ուզում ապրել զազանութիւնից, անարդարութիւնից, թշուառութիւնից լուացուած մի աշխարհում: Հայաստանի բոլոր հորիզոնների ծայրերին հրդեհներ էին ճարճատում, բոլոր անկիւններից արիւնի հոտ էր գալիս, բոլոր ճանապարհներից մահ էր առաջանում, եւ քնական է, յոգնած էին, պէտք ունէին հաւատի...

Հայերը յոյսերի կարօտ էին:

Հերեանը հեռացաւ: Նկատեց, որ ամէն տեղ, Բուլվարի եւ կենտրոնական փողոցի տարբեր անկիւններում մարդիկ համախմբուած խօսում էին նոյն հարցերի շուրջը: Ամէն տեղ էլ, կոմունիստները, այլեւս առանց ծածկուելու, ուժեղ պրոպագանդա էին անում: Խոստանում էին հաց, խաղաղութիւն, անկախութիւն»²⁰⁹:

Մի՞թէ զարմանալի է, եթէ Հերեանի պէս մէկը կարող էր առաջին անգամից չհասկանալ եւ բացասականօրէն ընկալել Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագիրը: Չէ որ պատմութիւնից մենք գիտենք, որ շատ եւ շատ կոմունիստներ առաջին շրջանում չհասկացան այդ միջոցառման կարեւորութիւնը եւ Լենինը հարկադրուած էր իր մի քանի ելոյթներում պարզաբանել դրա անհրաժեշտութիւնը:

Եւ միթէ այս հատուածը չի խօսում այն մասին, որ հեղինակի համակրանքը որոշակի կոմունիստների կողմն է:

Փաստերի աղաւաղման մի ուրիշ օրինակ եւս:

Գրախօսը գրում է, թէ «հեղինակն այն համոզումն ունի, որ հայ իրականութեան մէջ կոմունիզմը ներմուծուած է դրսից: Այդ քանի “ապացոյցն” է,— գրում է նա,— հետեւեալ իրողութիւնը: Հերեանն Ալեքսանդրապոլի մի գիւղում է, երբ բռնկուում է Մայիսեան ապստամբութիւնը: Եւ ահա, գիւղ է գալիս ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի լիազօրը»: Միթէ՞ այն փաստը, որ գիւղացիները իրենք իրենց, տարերայնօրէն չեն ապստամբուել այլ Լենինականի բանուորների ներկայացուցիչն է եկել նրանց բացատրելու Մայիսեան ապստամբութեան նպատակները, խօսում է այն մասին, որ «Կոմունիզմը ներմուծուած է դրսից»: Սա ինչ արտառոց հետեւութիւն է: Գրախօսի [sic] իր այդ թէզը ապացուցելու երկրորդ «զօրեղ» փաստը այն է, որ երբ խօսում է ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի ներկայացուցիչը, գիւղացիներն իբր մնում են լուռ՝ «Համակրանքի եւ ոչ մի խօսք չի լսում ռեւոլյուցիոները գիւղացիներից, իսկ Հերեանը լուռն է: Սա իրականութեան կեղծում է, չէ՞», բացականչում է նա:

Բայց ի՞նչպէս է այդ ամէնը տրուած վէպում: Հերեանի եւ ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի ներկայացուցչի հանդիպումը տեղի է ունենում գիւղի քահանայի տանը, ուր հաւաքուած են նաեւ մի քանի, հաւանօրէն ունեւոր գիւղացիներ: Նրանք իրօք լուռն են, որի հետեւանքով եկած ներկայացուցիչը ասում է, որ նա կը հրաւիրի «ընդհանուր միտինգ» ուր «գիւղի աշխատատեղ

զանգուածը» կ'ասի իր խօսքը: Սակայն սենեակում եղած աշխատատուր գիւղացին՝ Մարտիրոսը անմիջապէս ակտիւ կերպով միջամտում է, որից յետոյ, միւս գիւղացիներն էլ զգուշութեամբ սկսում են իրենց համաձայնութիւնը յայտնել: Իսկ Հերեանը լռում էր, որովհետեւ ոչինչ չէր հասկանում այդ իրադարձութիւններից. «Հերեանը լռում էր առանց մասնակցելու վիճաբանութեանը: Մտածում էր, որ ասելի խոհեմ է չհակաճառել: Միեւնոյն է, ինք ոչինչ չէր կարող փոխել: Պէտք էր սպասել: Վաղը քաղաքում ամէն ինչ կը պարզուէր»:

Հեղինակը ոչ միայն հեռաւոր ակնարկ անգամ չի անում այն մասին, թէ կոմունիզմը դրսից էր ներմուծուած այլ եւ որոշակի ցոյց է տալիս, թէ հայ աշխատատուր գիւղացին խրախատուկ իր հոգեբանութեամբ, սակայն ամբողջովին կոմունիզմի կողմնակիցն է: Ահա գիւղի աշխատատուրութեան ներկայացուցիչ Մարտիրոսի խօսքերը.

«Մարտիրոսը նորից ձեռքերը քացեց, աչքերը պլզեց եւ սաստիկ յուզուեց:

-- Ախր պէտք է հասկանալ,-- պէտք է հասկանալ... Երբ պոռկոյր գծի վրայ գնում է, աջ ու ձախ չի նայում, գնում է եւ վաս սալամ... Եւ մէկ էլ, պէտք է հասկանալ, ռուսը կայ, չէ՞, ռուսը...

-- Դէ, էդ մէկը ճիշդ է,-- համաձայնուեց մէկը,-- պէտք է ընդունել... ռուսը, հենց գործը դրանում է, ռուսը...

Մարտիրոսը քաջաւերուեց:

-- Ախր պէտք է հասկանալ: Ռուս կայ, բոլորը է, ամա ռուսը էլ եին ռուսը չի եւ թագաւորն էլ էն թագաւորը չի... Դէ, մենք ամէն բանից մի քիչ խաբար ունենք... Չինովնիկ մարդը, դէ, գիտէք... Հիմա դրութիւնը եղպէս է. նոր թագաւորի անունը Լենին է եւ էս Լենինը ուզում է ամէն տեղ արդարութիւն լինի: Անպատճառ ուզում է: Ասում են կանչել է վեզիր մեզիրին եւ ասել, որ աշխարհի վրայ էլ հարուստ չի ուզում, ասել է, ոսկի-մոսկի, հող, ապրանք տանեն բաժանեն աղքատներին...

Գիւղացիները լսում էին աչքերը լայն բացած:

-- Լենինը ասել է թող գնդակահարեն բոլոր հարուստներին, որ խեղճերին մինչեւ էսօր շահագործել են... ասել է էս հրամանս թող գնան կարդան Ռուսաստանի եւ միւս երկրների բոլոր տեղերում...»²¹⁰:

Ժողովրդական պրիմիտիւ պատկերաւորութեամբ միանգամայն ճիշդ տրուած է Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան առաջադրած խնդիրների ընկալումը հայ աշխատատուր գիւղացիութեան կողմից: Իսկ վէպի այլ էջերում հեղինակը պարզ ցոյց է տալիս թէ ինչպիսի խանդավառութեամբ էին դիմաւորում հայ գիւղացիները կոմունիստներին ու կարմիր բանակին: Բերեմ մի օրինակ. «Ելենովկայի ամբողջ բնակչութիւնը դուրս էր թափուել: Կարմիր բանակը Դիլիջանից վայր էր իջել եւ ահա շուտով կը հասնէր լիճը եւ կը քայլէր Երեւանի վրայ:

... Լուսաբացի մօտ, ժողովուրդը մտել էր վանք եւ ազատել բանտարկուած կոմունիստներին: Նրանցից ոմանք մեկնել էին դիմաւորելու համար կարմիր բանակը, իսկ միւսները ազգաբնակչութեանը հաւաքել էին եւ միտինգ

կազմակերպել: Մէկը միսի ետեից նրանք բարձրացել էին տափակ մի տանիքի վրայ եւ, ոգեւորութեամբ ճառեր արտասանել:

Տները զարդարուել էին կարմիր դրօշակներով»²¹¹:

Ո՞րն է այստեղ գրախօսի տեսած «իրականութեան կեղծումը»:

Շարունակենք փաստերի աղաւաղման օրինակները:

9-րդ էջում գրախօսը գրում է. «[Կ]արելի՞ է անտարբեր կարդալ այն յերիւրանքը, թէ “Բուշեիկները թուրքերի բարեկամ են... իսկ թուրքերը սպանեցին, կոտորեցին մեր ծնողներին, մեզ էլ գցեցին այս վիճակի մէջ” (էջ 585): Այս թխուած սփյուգիզմի իմաստն այն է, որ 1918-1920 թուականների հայ ժողովրդի ողբերգութեան պատճառը բուշեիկներն են, այլ ոչ Դաշնակցութիւնը: Նոյն համոզման է Հէրեանը, որը երազում է մի օր նուաճել այլ երկրներ, թագաւորութիւններ եւ թալանուած ոսկին ու հարստութիւնը Հայաստան մուծել (էջ 583)»:

Միայն զարմանալ կարելի է, թէ ամէն ինչ սեւ գոյներով ներկայացնելու մոլուցքը, ինչպէս կարող է մթագնել մարդու տեսադաշտը, որ ամենասովորական քսմադացները կարող են նրան թուալ անառիկ ու ահաւոր ամբողջներ:

Նախ ի՞նչ «երկրներ ու թագաւորութիւններ է» ուզում «նուաճել» Հէրեանը որպէսզի «ոսկին ու հարստութիւնը Հայաստան մուծի»: Մի որոշ շրջան Հէրեանը քաղաքի անապաստան տղաների հետ ապրում է մի քանդուած, առանց կտուրի գօրանոցի աւերակներում: Գիշերուայ ցրտին տղաների տրամադրութիւնը բարձրանալու համար նա զարմանալի ծովային ճանապարհորդութիւնների մասին է պատմում, իրենց պատկերացնելով որպէս այդ դէպքերի կենդանի մասնակիցներ:

«Գիշերները կրակ էին վառում եւ շուրջը նստում:

Բոցերը լուսաւորում էին այդ երեխաների շուտ քառամած, տանջուած, հիւանդոտ երեսները: Յնցոտիներով ծածկուած, ոջիլներով լցուած եւ ոտաքոբիկ, նրանք կապտած շրթունքները սեղմում էին, ջերմոտ աչքերը յառում Հէրեանի վրայ եւ սպասում, որ մի բան պատմի:

– Դէ, նաւապետ ջան, սպասում ենք...

Հէրեանը շուրջն էր նայում եւ շինծու մտահոգում:

– Քամին էլի սկսեց փչել,-- ասում էր նա հեռաւոր ձայնով:

– Շատ ուժեղ է փչում... մլաւում է...

Տղերքը մէկը միսին էին սեղմում: Բոլորի ուշադրութիւնը լարում էր:

– Ուրեմն, ովկիանոսի վրայ ենք... Հին ժամանակներում, առազաստուներով էին ճանապարհորդում... Մեր նաւը չորս կայմանի է. քոլոր առազաստները բացուած են, ուռել են, կարծես պիտի ճայթեն... Քիթը բիզ, ամբողջ մարմնով մէկ կողմ բերուած նաւը արագ սուրում է... Յետեւում, դէկի մօտ կանգնածները բոլ ուշադիր լինեն»²¹²:

Հերթական այդ պատկերաւոր սլաւմուածքը Կոլումբոսի ճանապարհորդութեան մասին է:

«-- Չէ՞ք յիշում... կարծես երէկ էր... Եւ մենք երդուեցինք հաւատարմութիւն Կաստիլիայի շատ գեղեցիկ մեր թագուիւն...

-- Յիշում ենք, այո, յիշում ենք...

-- Տղե[ր]ք ջան, շատն անցել է քիչն է մնացել...» եւ այլն²¹³:

Այնուհետեւ խօսում է այն մասին, որ կը գտնեն նոր երկիրը՝ «արագավազ ձիերի վրայ կ'ասպատակենք երկիրը հիւսիսից հարաւ... Եւ տեղի կ'ունենան կռիւներ... կը զարնենք աջ ու ձախ. կը գրաւենք գիւղեր, քաղաքներ, թագաւորութիւններ եւ կը տանենք բազմաթիւ հարստութիւններ, որոնցով կը զարդարուն Կաստիլիայի եւ Արագոնի պաշտպան սրբերին նուիրուած եկեղեցիների աւագ սեղանները»²¹⁴:

Ոչ մի տող չէր գտնի վէպում այն մասին, թէ Հերեանն ուզում է այդ թալանած ոսկին «Հայաստան մուծել»:

Բոլոր դասագրքերում շարադրուած Կոլումբոսի պարզ պատմութիւնը մեր անանուն գրախօսի մոգական գաւազանով վեր է ածում Հերեանի նուաճողական քաղաքականութեան, իսկ Իսպանիան Հայաստանի:

Պակաս արտառոց չէ նաեւ բուլշեիկների մասին «յերիւրանքն» ու «թխուած սիլ[լ]ոգիզմը»: Գրախօսը այնպէս է չափազանցել եւ գլխիվայր շրջել փաստերը, որ հարկադրուած են ընդարձակ մէջբերումներ կատարել, որովհետեւ փաստերն աւելի պերճախօս են, քան նրանց մասին արուած մեկնաբանութիւնները:

«Փլած տան մէջ քաղաքական բոլորն վիճաբանութիւններ էին գնում: Այդ վիճաբանութիւնների պատճառը միշտ էլ Սիսակն էր...

-- Հա,-- սկսում էր նա, երբ տղաները, յոգնած, չարչարուած, լուած նստում էին,--... Էսօր, երկար ճառեր լսեցի... ճիշդ բաներ էին ասում...

-- Ի՞նչ էին ասում...

-- Գիշդ բաներ էին ասում,-- շարունակում էր Սիսակը,-- ես ուղղակի համոզուեցի... Խօսողները հայեր էին, իսկական հայեր... Էլ պիտի չթողնենք, որ հարուստները կեղեքեն աղքատներին, ասում են նրանք. էլ պէտք չէ որ աշխատաւոր մարդիկ քրտինք թափեն եւ հարուստները ուտեն... Ի՞նչ է, ճիշդ չե՞ն ասում. ի՞նչ է, սո՞ւտ են ասում... ճիշդ են ասում... Աշխարհում արդարութիւն չկայ, պէտք է արդարութիւն հաստատել: Ձենքի ուժով: Պիտի հարուստների թեւերը կտրել...

-- Ի՞նչ է, հարուստները ծի՞տ են, որ թեւեր ունենան...

-- Ծիտ չեն, գիշատիչ թռչուն են, որ յարձակում են թռչների վրայ, կտուցի հարուածով նրանց աչքերը հանում, նրանց սիրտը ուտում եւ առհասարակ... Ես նրանց ատում եմ, ամբողջ սրտով ատում եմ... Հասկացէք, բուլշեիկները եկել են մեզ նրանց ձեռքից ազատելու համար... Ուրեմն, բարի են եկել... լաւ մարդիկ են... Էնպէս չի՞...

-- Էստեղ հարցը հարուստների մասին չէ,-- առարկում էին ուրիշները,-- այլ թուրքերի մասին... Էդ բուլշեիկները թուրքերի բարեկամ են... Իսկ թուրքերը սպանեցին, կոտորեցին մեր ծնողներին, մեզ էլ գցեցին այս վիճակի մէջ...

Այդ առարկութիւնների առաջ Սիսակը մնում էր սառնասիրտ:

-- Ես էդ մասին էլ հարց ու փորձ արեցի... Տղաներից մէկի հետ խօսեցի... Նա ինձ ասաց, որ մեր ուժը չի պատի թուրքերի հետ կռուելու համար...

Կռուեցին, ի՞նչ արեցին, յօնքը շինելու տեղ աչքն էլ հանեցին, Կարսի նման վիթխարի բերդը վրայ տուեցին... Ռուս աշխատաւոր ժողովրդի հետ միացած մենք պէտք է աշխատենք յեղափոխութիւնը տարածել ամբողջ արեւելքում եւ մարդկանց, կանանց[,] խոխաներին երջանկութիւն տանք... Եթէ լաւ մտածենք, սրանք ռսկի խօսքեր են...

-- Նրանք ասացին եւ դու էլ հաւատացիր...

-- Հաւատացի, բա, ոնց, հաւատացի... Կարմիր հայերը խոմ ազգի թշնամիներ չե՞ն, խոմ օտարին ծախում մարդիկ չե՞ն... Ժողովրդին սիրում են... սիրտ ու խելք ունեցող մարդիկ են, ուզում են մեզ փրկել... Ուզում են էնպիսի Հայաստան շինել, էնպիսի Հայաստան, որի նմանը իսկի չեն տեսել մեր քաղաւորները, հին փողոցները պիտի քանդեն, նոր ճանապարհներ քացանեն, նոր փառաւոր շէնքեր կառուցեն, մարմարէ պալատներ, քատրոններ, պարտէզներ, դպրոցներ, աշխատանոցներ, գործարաններ... այդ փողոցներում գաղթականներ չեն պառկելու եւ, մեզ նման ոտաբոքիկ չեն քայլելու... Ես այդ մարդկանց սիրեցի... Ի՞նչ թաքցնեմ, սիրեցի...

-- Եթէ մնան...

-- Ո՞նց թէ, եթէ մնան...

-- Ո՞վ է իմանում, հազար բան են ասում...

-- Իսկի մի հաւատա... Նրանց դուրս վռնդելը հեշտ գործ չէ... Չէ, մի հաւատա... Եթէ ուզում են էդքան բաներ շինել, երկիրը շէնցնել, մարդկանց երջանկութիւն ստեղծել, էլ ի՞նչ կայ նրանց դէմ կռուելու... Եթէ ամէն մարդ հաւասար կը լինի, բախտաւոր... ամէն մարդ իր սենեակում, պէշկայով, անկողինով...

Յուզում էր եւ չոր հազը խեղդում էր նրան»²¹⁵:

Այս էջ ու կէսի վրայ արուած բոլշեիկների փառաբանումը ոչ մի արժէք չունի գրախօսի համար. նրան հետաքրքրողը բուրքերի ու բոլշեիկների մասին արուած երկուտողանոց ռեպլիկան է միայն: Այն էլ ներկայացում է որպէս «հեղինակի յերիւրանք»:

Այն մասին, թէ ինչպէս կամայական կերպով գրախօսը աղաւաղում է փաստերը խօսում է եւ հետեւեալը: Մի կողմից անապաստաններից մէկի ռեպլիկը ընդդէմ բոլշեիկների նրա համար հիմք է դառնում հեղինակին մեղադրելու «յերիւրանքներ»ի եւ «թխումած սիլ[լ]ոգիզմ»ի մէջ, միւս կողմից մէկ ուրիշ անապաստանի բոլշեիկների մասին ասուած դրուատանքի խօսքերը հիմք են դառնում ասելու. «Ահա թէ հասարակական ինչպիսի տականքներ են Լենինի հետեւորդները,-- կ'եզրակացնի վէպի ընթերցողը: Պատահական չէ, որ տուեալ վէպում կոմունիզմին յարում են Երեւանի խուժաններն ու մարդասպանները»:

Է՛, եղաւ, տրամաբանութիւն կա՞յ այս ամէնի մէջ:

Գրախօսը պնդում է, թէ վէպի գլխաւոր հերոսի՝ «Հերեանի պատկերացմամբ՝ Դաշնակցութիւնն ու հայ ժողովուրդը նոյնական են, համերաշխ»: Իր այդ հետեւութեան միակ փաստարկն այն է, թէ՝ «երբ պառլամենտում նախարարը խօսում է Կարսի անկման մասին, “Հայաստանը տնքալով շարժուեց: Վշտից հարբած, դանդաղելով ման եկան լեռները»: Ամբողջ հայ ժողովուրդը

մինչև հիմա էլ այդպես է ընկալում Ղարսի անկումը, ուրեմն ի՞նչ է[.] բոլորը համերաշխ են Դաշնակցության հետ:

Ղարսի անկման շրջանում ռազմաճակատ մեկնող սպաներից մեկը, նուագում է Բախի երաժշտական մի հատուածը եւ դատողութիւններ անում այն մասին, թէ թուրք բարբարոսների եւ Բախի միջեւ ոչ մի առնչութիւն չի կարող լինել, որ «այսօրուայ թուրքը գերազանցապէս հակամշակութային է»: Մէջբերելով այս ամբողջ հատուածը գրախօսը գրում է. «Ինչո՞ւ թունաւորենք մեր երիտասարդութեան ոգին... դաշնակցական քարոզով»: Դիշդ կը լինէր գրախօսը եթէ հեղինակը բերելով այդ «դաշնակցական քարոզը» ոչինչ նրան չհակադրէր, սակայն, չէ որ վէպի գլխաւոր հերոսը՝ Հէրեանը ակտիւ կերպով հակաճառում է՝ «Հէրեանը, որ սովոր էր Մերանեանին [sic] հակաճառելու (ուշադրութիւն դարձրէք «սովոր էր», այսինքն տարբեր տեսակետների վրայ կանգնած մարդիկ են), այս անգամ էլ չկարողացաւ իրեն զսպել: Մէջքը ետ գցեց բազկաթոռի վրայ եւ ասաց՝

-- Դիշդը ասած, եթէ վերցնենք մեր արարանցում, նա էլ Բախի երաժշտութիւնից բան չի կարող հասկանալ...»:

Խորացնելով իր այս միտքը Հէրեանը վիճարկում է նաեւ թուրք ժողովրդի բարբարոս լինելու հարցը առհասարակ՝ «Ժողովուրդը միշտ մնում է ժողովուրդ ինչ ազգի էլ պատկանի, յանցաւորը ղեկավարներն են...»:

Եթէ հեղինակը դրական հերոսի բերանով ակտիւ կերպով վիճարկում է միւս հերոսի վնասակար թեզը, էլ ինչու է դա դառնում «դաշնակցական քարոզ»: Հապա ինչպէս է պատկերացնում գրախօսողը այդ ժամանակաշրջանի մասին գրուած գեղարուեստական երկը, եթէ այնտեղ դաշնակցական մտածողութեան մարդիկ չպէտք է արտայայտեն իրենց տեսակետները: Կամ ինչու այն ժամանակ, երբ թուրքերը համարեաւ Երեւան էին հասնում, վէպի հերոսները ոչ մի բացասական միտք չպէտք է արտայայտեն թշնամու մասին: Յիշեցման կարգով միայն ասեն, որ Հայրենական պատերազմի տարիներին Իլիա Էրեւնուրդի²¹⁶ նման յառաջադէմ մտածող գրողը, իր յօդուածներում կոչ էր անում սպաննել բոլոր գերմանացիներին: Պատերազմը --- պատերազմ է, ում կողմից եւ ում դէմ էլ նա լինի, եւ նա իր կնիքը պիտի դնի գործող մարդկանց հոգեբանութեան վրայ: Իսկ այդ իրադարձութիւնների պատկերող գեղարուեստական երկը պէտք է արտացոլի կեանքի այդ ճշմարտութիւնը: Ինչպէ[.]ս կարելի է նման բաները դիտել, որպէս «դաշնակցական քարոզ»:

Գրախօսը վրդոված է, որ վէպում պատկերուած ռուս միապետականը բացասական կերպար է, այդտեղից կարծես այն տպաւորութիւնն է ուզում ստեղծել, որ առհասարակ հեղինակը թշնամօրէն է տրամադրուած դէպի ռուսները, մոռանալով որ վէպի տասնեակ էջերում բարձր դրուատանքի խօսքեր են ասուած ռուսների մասին եւ ռուս ժողովուրդը ներկայացուած է որպէս հայ ժողովրդի²¹⁷ միակ բարեկամը (տես՝ 180, 465, 466, 467, 468, 481 եւ բազմաթիւ այլ էջեր):

Տենդենցիոզ մօտեցումը այնտեղ է հասնում, որ երբ վէպի հերոսներից մեկը վրդովմունք է յայտնում այն մասին, «թէ Անտանտայի պետութիւնները

օգնում են թուրքերին», գրախօսը այդտեղից հանում է հետեւեալ արտաոտոց ու ամէն մի տրամաբանութեան հակասող հետեւութիւնը՝ «բայց 1918-1919 թ.թ. թուրքերին օգնել է Սովետական Ռուսաստանը եւ ոչ թէ Անտանտան: Ուրեմն այդ կշտամբանքը ոռուսների հասցէին է»:

Գրախօսը լրջօրէն է ընդունել եւ վրդոված է այն բանի համար, թէ իբր «Նապոլէոնը ծրագրել էր ազատագրել արեւելեան երկրները, որ նրա մարշալ Միլոսըրդը դարաբաղցի հայ Միհրան Մուրադեանն է, որը ձգտում էր անկախ Հայաստան ստեղծել»: Չնկատելով, որ այդ պատմութիւնը հեղինակը որպէս կատակ է բերել, հերոսներից մէկը միայն հոգու հետ խաղալու համար է այն պատմում, որովհետեւ «գիտէր Հերեանի թոյլ կողմը»:

Գրախօսը զարմացած է, որ հեղինակի մօտ երբեմն կենդանիները հանդէս են գալիս «որպէս մտածողներ»՝ «նրա մօտ գորտը մտածում է, շունը համոզուած է, հաւատում է, խղճահարում է» եւ այլն: Մի[?]թէ գրախօսը չգիտէ, որ դա գեղարուեստական գրականութեան մէջ շատ ընդունուած մի ձեւ է: Ջէկ Լոնդոնը²¹⁸, օրինակ, մի ամբողջ վէպ է գրել «Սպիտակ ժանիքը», որի գլխատըր հերոսը մտածող եւ զգացող շունն է:

Գրախօսը բաւական շատ է խօսում հեղինակի միաստիցիզմի մասին, ըստ որում նրան վրդովում է եւ այն, որ եկեղեցում «ժամերգութիւնը պարզ, յուզիչ ժողովրդական ձեւ էր առել», որ հաւատացեալները կարող են ազդուել «"սուրբ-սուրբ"-ի սրտի խորքից բխող տրտնջալի երգից»: Եւ այն, որ եկեղեցում կարող են մատաղի համար բերուած ոչխարներ լինել (եկեղեցում ընդունուած սովորական մի արարողութիւն, երբ մատաղի ոչխարը բահանան պիտի օրինի) եւ որ հերոսներից մէկը Սեւանի մայրամուտը դիտելիս կարող է այսպիսի դատողութիւններ անել՝ «ինչ մեծ բեմադրող է երկինքը,-- ասաց Զուարթը,-- ինչ իւրօրինակ բեմադրող... Արեւը ամէն օր դուրս է գալիս եւ ներս է մտնում, ինչպէս հսկայական դրամայի մի հերոս...»:

Այդ ամէնը գրախօսի բնութագրմամբ «միաստիցիզմի զարշառուտութիւն է», «Մի[?]թէ սովետական ընթերցողը կը մարսի կրօնական բնոյթի այդ զառանգանքը»:-- գրում է նա:

Մեզ ող[ղ]ակի զարմացնում է գրախօսի այսքան պարզունակ մտածողութիւնը:

Ի դէպ կան բաներ, որոնց մասին գրախօսը էջերով դատողութիւններ է անում, իսկ բաւական է մի երկու էջ կրճատել վէպից, առանց նրա ամբողջական կանվան [$<$ ֆր. canvas - Վ.Մ.] խախտելու, եւ հեղինակի այդ, այսպէս կոչուած, շատ վնասակար մտքերը կարելի է հանել:

Այսպէս օրինակ երկու էջ կրճատելով ես հանում եմ եւ ոչխարների պատմութիւնը, եւ վէպում [Զ]րադաշտի մասին արած դատողութիւնները, որի մասին գրախօսը թէպէտ շատ խտացրած գոյներով է խօսել, բայց ճիշդ է հիմնականում:

Գրախօսը սխալ է հասկացել վեպի հիմնական յղացումը՝ նախ խորհրդանիշը: Ըստ գրախօսի «“Նա”-ը հայ ժողովուրդն է, որն ապրել ու գործել է պատմա-աշխարհագրական աննպաստ հանգամանքներում»: Դիշդ չէ այդ: Հեղինակի յղացմամբ «Նա»-ը հայ պետականության խորհրդանիշն է, որը նախապես դաշնակցական ապիկար ձեռքերում չի հասնում Սեանի ջրերին, ուր կարող էր ազատ նաւարկել եւ մնում է լեռների վրայ մեխուած, այսինքն չի ստանում իր վերջնական ձեւաւորումը:

Վեպի ներկայ տարբերակում, միայն կոմունիստների ջանքերով, նաւը հասնում է իր նպատակին՝ Սեան, այսինքն դարերով կորցրած հայ պետականութիւնը նորից վերաստեղծում է: Այդպիսով վեպի այս վերջին խմբագրումը, մեզ համար ունի սկզբունքային կարեւոր նշանակութիւն: Տարիներ շարունակ դաշնակցական մտայնութեամբ տարտած եւ դաշնակցականների հետ սերտօրէն գործակցող սփիւռքահայ ականաւոր գրողներից մէկը, ի վերջոյ գեղարուեստական գործի մէջ ցոյց է տալիս, որ դաշնակցականները անկարող եղան վերստեղծել հայ ժողովրդի դարերով կորցրած պետականութիւնը եւ այն ի գօրու էին կատարել միայն հայ կոմունիստները ռուս ժողովրդի եղբայրական օգնութեամբ:

Այսպիսով վեպն ինքը²¹⁹ դառնում է քաղաքական դեկլարացիայի նշանակութեան փաստաթուղթ: Վեպի ներկայ հրատարակութեան առաջաբանում հեղինակը գրում է.

«Հայաստանում պահպանուած մի շարք փաստաթղթերի լոյսի ներքոյ, ես յանգեցի այն եզրակացութեան, որ Սարդարապատի ճակատամարտը հանդիսացել է ճշմարիտ համաժողովրդական պայքար բռնակալների դէմ, կազմակերպուել եւ առաջնորդուել է ոչ թէ մի կուսակցութեան խմբապետներով, այլ հայ ժողովրդի միահամուռ եւ հերոսական ջանքերով: Տեսայ նաեւ որ սխալ մեկնաբանած եմ մայիսեան բանուորա-գիւղացիական ապստամբութեան նշանակութիւնը եւ ուրիշ մի շարք դէպքեր, որոնք ունեցած են ճակատագրական նշանակութիւն²²⁰»:

... Հայրենական Հրազդանի ափերում, որտեղ ամէն ինչ հրաշալիօրէն վերածնում է, որտեղ հայ երգը հնչում է գօրեղ եւ հմայիչ, եւ հայ ժողովուրդը իր ճիգը խառնելով եղբայրական միւս ժողովուրդների ճիգերին, ստեղծում է պատմութեան մէջ շտեմնուած մի նոր կեանք, եւ եւս մաքրաջրեցի իմ վեպի որոշ տեղերը»:

Միայն այս առաջաբանը բաւական էր, որպէսզի հնարաւոր լինէր վեպը հրատարակել նոյնիսկ առանց որեւէ խմբագրման, համապատասխան առաջաբանում մեկնաբանելով հեղինակի բոլոր տեսակի իղէալիստական բուրժուական մոլորութիւնները, ինչպէս այդ արւում է ռուսական հրատարակութիւններում երբ տպագրում է բուրժուական որեւէ գրողի գործ:

Մինչդեռ այս դէպքում հեղինակն ինքը շատ բան արդէն ուղղել է վեպում, գրել է լրացուցիչ մի գլուխ ուր ցոյց է տուել հայ ժողովրդի դարաւոր երազանքի իրականացումը, հայ պետականութեան ստեղծումը կոմունիստների ձեռ-

քով: Անելին պահանջել 78-ամեայ գրողից չի կարելի: Քաղաքական հայեացքների ներկայ էվոլյուցիան Կոստան Ջարեանի կեանքի մեծագույն սխրանքն է:

Պէտք է նկատի ունենալ մի շատ կարեւոր հանգամանք եւս. աւելի մեծ փոփոխութիւններ վէպի մէջ չի կարելի մտցնել, եւ նպատակադրմար էլ չէ՝ որովհետեւ ոչ ոք չի հաւատայ թէ տասնեակ տարիներ բուրժուական մտայնութիւն ունեցող ծերունի մտաւորականը մի օրից մի օր կարող էր այնպէս վերափոխուել, որ մարքսիստական մտածողութեամբ վէպ գրէր:

Մեզ համար կարեւոր այս վէպում նրա երկու հիմնական դրոյքներն են՝

ա) Որ դաշնակցական տիրապետութեան տարիները փորձանք ու դժբախտութիւն էին հայ ժողովրդի համար: Այդ հիանալի կերպով ցոյց է տրուած վէպում:

բ) Որ դաշնակցականները չէին կարող եւ չկարողացան վերստեղծել հայ պետականութիւնը, որ այդ կարող էին անել եւ արեցին միայն հայ կոմունիստները, բերելով հայ ժողովրդի վերջնական փրկութիւնը: Այդ ցոյց է տրուած վէպում նաւր Սեւան հասնելու գեղեցիկ սիմվոլով:

Վէպի մնացած բոլոր թերութիւնների, ինչպէս եւ հեղինակի բուրժուական մտածողութեան շատ արատաւոր կողմերի մասին կարելի է խօսել, մեկնաբանել եւ քննադատել վէպի հրատարակութեան համար պատրաստուող յատուկ առաջաբանում:

ՀՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ [Ստորագրութիւն]

10.III.62 թ.:

Դ.

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Կ. ՋԱՐԵԱՆԻ «ՆԱԻԸ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ» ՎԵՊԻ ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ԽՄԲԱԳՐՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ

Նախքան արտադրութեան իջեցնելը անհրաժեշտ ենք համարում Կ. Ջարեանի «Նաւը լերան վրայ» վէպը ենթարկել լրացուցիչ խմբագրման, նկատի առնելով հետեւեալ հանգամանքները:

1. Վէպում յստակ չի ցոյց տրուած, թէ ովքեր էին պատասխանատու Հայաստանում այն տարիներին ստեղծուած ծանր կացութեան եւ կատարուող ոճրագործութեան համար: Ստացում է այն տպաւորութիւնը, թէ այդ ամէնը հետեւանք էր պատմական օրէկտիւ պայմանների կամ հեռատես ու զօրեղ դեկավարների բացակայութեան: Անհրաժեշտ է որեւէ ձեւով ցոյց տալ, որ այդ տարիներին հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը հետեւանք էր դաշնակցութեան արկածախնդրական եւ աղէտաբեր քաղաքականութեան:

2. Լրացուցիչ աշխատանք կատարել Մարդարապատի ճակատամարտի եւ Մայիսեան ապստամբութեան նկարագրութիւններին նուիրուած հատուածներում, այն աւելի խորացնելու եւ համոզիչ դարձնելու, այդ շարժումների ժողովրդային բնոյթը ընդգծելու համար:

3. Հնարաւորութեան սահմաններում պէտք է վերախմբագրել կամ բոլորովին հանել՝

ա) Ազգային ոգու կամ ազգային ու ցեղային բացառիկութեան ամէն մի դրսեւորում. փոքր ժողովուրդների ազգային ոգու հակադրումը մեծ ժողովուրդներին, ինչպէս եւ ազգամիջեան ատելութեան ամէն մի արտայայտութիւն (վիրաւորական արտայայտութիւններ ռուսների, թուրքերի, վրացիների հասցէին եւ այլն): Յամենայն դէպս դրական հերոսները պէտք չէ համոզեա զան որպէս այդ հոգեբանութեան կրողներ:

բ) Միատիկականութեան խտացրած արտայայտութիւնները (ոչխարները եկեղեցու բնմի վրայ, Ջրադաշտի կամ նրա դարաբաղեան ծագման մասին դատողութիւնները եւ այլն):

գ) Աւելի յստակ դրսեւորել հեղինակի կամ նրա դրական հերոսների վերաբերմունքը դէպի բոլշեիկները (ուղղումներ մտցնել բոլոր այն տեղերում, ուր խօսւում է բոլշեիկների եւ քեմալականների փոխյարաբերութեան, կամ այն մասին թէ բոլշեիկները ռուսական հացով էին զայրակղեցնում ժողովրդին եւ այլն):

դ) Հայ ժողովրդի պատմական անցեալի իդէալականացման արտայայտութիւնները (Սենեքերիմ թագաւորի կորստեան ողբը եւ այլ նման արտայայտութիւններ):

ե) Մի փոքր ուժեղացնել հեղինակային հումորը Բագրատիոնի, Միւրատի, Նապոլէոնի մասին եղած դատողութիւններում, կամ հանել այդ հատուածներն առհասարակ:

զ) Նատաշային²²¹ դարձնել աւելի դրական կերպար:

է) Մեղմնել անհատապաշտական, նիցշէական ուժեղ անհատի գաղափարախօսութեան քարոզը:

Այս խմբագրական ուղղումներն ու լրացումները կատարելուց յետոյ, վէպը կարելի է իջեցնել արտադրութիւն:

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏԻ ԴԻՐԵԿՏՈՐ

(Մ. ԴԱԽԹԵԱՆ)

«18» Յունիսի

1962 թ.

[Ստորագրութիւն չկայ. կրկնօրինակ է]

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կոստան Զարեան, *Նաւր Լեւրան Վրայ*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1963:

² Պօղոս Սնապեան, *Ասագախրած Նաւր*, Պէյրութ, տպ. «Ատլաս», 1964, մանւէ եղուարդ Պօյանեան, *2 Նամակ*, տպ. «Ատլաս», Պէյրութ, 1964:

³ Կոստան Զարեան, *Նաւատոմար*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 1999, էջ 641:

⁴ «Նաւ Մը Լեւրան Վրայ Կամ... Կոստան Զարեան Հայաստանի Մէջ», *Սփիւռք*, 24 Յունիս 1961, էջ 1:

- ⁵ «Կոստան Ջարեան Հրաիրտած Հայաստան», *Չուարքնոց*, 15 Յուլիս 1961, էջ 1:
- ⁶ «Ախտորոշում», *Աշխարհ*, 9 Սեպտեմբեր 1961, էջ 7:
- ⁷ «Չտեսնուած Ու Նոր Մի Վերածնունդ», *Սովետական Հայաստան* օրաթերթ, 19 Յուլիս 1961, էջ 4. հմմտ. Կոստան Ջարեան, *Դէպի Արարատ*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 2001, էջ 363:
- ⁸ Կարօ Փօլատեան, *Ջրոյց*, Բ. հատոր, Գահիրէ, տպ. «Յուսարեր», 1961, էջ 102. հմմտ. Ջարեան, *Դէպի Արարատ*, «Սարգիս Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 2001, էջ 352-353:
- ⁹ «Չտեսնուած Ու Նոր», էջ 4. հմմտ. Ջարեան, *Դէպի*, էջ 364:
- ¹⁰ Հմմտ. 1957ի իր օրագրային նշումը. «“Հայրենիքը” – Ամերիկային ծախուած հաստատութեան վերածնունդ՝ դատարկ է, ռիսակալ, նախանձ եւ դոլարի ետեւից վազող: Դաշնակցութեան Պարիզի խումբը որոշած է զուտ տաճկահայ “գիծ” տանել եւ մաքառել այն ամէնի դէմ ինչ որ ռուսահայ է: “Հայրենիքի” վարիչ վանեցի Մխիթարեանը այդ քաղաքականութիւնն է տանում» (Կոստան Ջարեան, «Նաւատոմար», *Նորք*, 2, 1994, էջ 41. հմմտ. նոյն, *Նաւատոմար*, էջ 515-516): Ի դէպ, Գուրգէն Մխիթարեանը Շապին Գարահիսար ծնած էր եւ ոչ թէ Վան:
- ¹¹ «Նամակ՝ Մեծատաղանդ Գրագէտ Կոստան Ջարեանէն», *Չուարքնոց*, 20 Նոյեմբեր 1961, էջ 1, նաեւ՝ Աւետիս Ալիքսանեան, «Հանդիպում Կոստան Ջարեանի Հետ Երեւանի Մէջ», *Աշխարհ*, 8 Սեպտեմբեր 1962, հմմտ. Ջարեան, *Դէպի Արարատ*, էջ 366:
- ¹² Հմմտ. Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Ջարեանի Շուրջ*, խմբագիր Պօղոս Սնապեան, Ամբիփաս, տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1998, էջ 428-433, նաեւ, նոյն՝ «Կոստան Ջարեանի Վերջին Ներգաղթը», *Յառաջ - Միայն Եւ Արուեստ*, Մայիս 2001, էջ 2-4:
- ¹³ Ջարեան, *Նաւատոմար*, էջ 24:
- ¹⁴ Ձեռագիր մակագրութիւն՝ անուանաբերքին վրայ:
- ¹⁵ Նոյնը վկայած է Ա. Ծառուկեանը, թէի սխալմամբ կարծելով, որ Ջարեան արդէն Երեւան հաստատուած էր իր երկրորդ կնոջ եւ զաւկին հետ (Ա. Ծառուկեան, «Անցորդը Եւ Իր Դամբաները», *Յառաջ*, 4 Նոյեմբեր 1983, էջ 2. հմմտ. նոյն, *Մեծերը Եւ... Միսները*, Պէյրութ, տպ. «Ալքափրէս», 1992, էջ 292-296):
- ¹⁶ Թորոս Թորանեան, *Գիրք Որդիական*, Պէյրութ, տպ. «Սեան», 1981, էջ 145:
- ¹⁷ Կոստան Ջարեան, «Նաւատոմար», *Հայութիւն*, 14 Փետրուար 1992, էջ 7. հմմտ. նոյն, *Նաւատոմար*, էջ 565:
- ¹⁸ Դաւիթ Գասպարեան, «Կոստան Ջարեանի “Նար Լեւան Վրայ” Վէպը», *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, 10 Փետրուար 1995, էջ 6. հմմտ. նոյն, *Հայ Գրականութիւն*, Երեւան, «Ջանգակ-97» Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 108-109:
- ¹⁹ Ծառուկեան, «Անցորդը», էջ 2. հմմտ. նոյն, *Մեծերը*, էջ 296:
- ²⁰ Կոստան Ջարեան, *Նար Լեւան Վրայ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1963, էջ XIX:
- ²¹ Բարկէն Չուգասեան, «Հանդիպումներ Հրաչեայ Աճառեանի Հետ (Մահուան Քառասնամեակի Առթիւ)», *Նորք*, 2, 1994, էջ 99, 97, նաեւ՝ Մատթէոսեան, *Կոստան Ջարեանի*, էջ 436-437:
- ²² Հեղինակի այս համոզումին հետ հաշտ է այն իրողութիւնը, որ Արմէն Ջարեանի ջանքերով, Աշոտ Սահրաղեանի ռուսերէն թարգմանութենէն (երկիցս տպուած Մոսկուայի մէջ, 1969ին եւ 1974ին) դուրս մնացած է 1963ի հրատարակչութեան «վերջին մասը» (տե՛ս Կոստան Ջարեան, *Նար Լեւան Վրայ* [ռուսերէն], Մոսկուա, 1969, էջ 414):

- ²³ Կոստան Զարեան, «Նաատումար», էջ 8. հմմտ.՝ նույն, *Նաատումար*, էջ 567: 1959-ին ծանրորեն հիւանդ երկրորդ կինը՝ Ֆրենսիս Պրուքս, որ իրենց զույգին՝ Յովանի խնամքին մնացած էր, մահացած է Հոլանտայի մէջ 1964ին (Արմեն Զարեան, բանատոր հաղորդում, Երեւան, Հոկտեմբեր 1992): Կնոջ մահը բուազրուած է 1963 (Արմենուհի Գեոնեան, «Յիշատակներ Հայաստանէն», *Յառաջ*, 2 Մարտ 1990, էջ 2):
- ²⁴ Զարեան, *Նաատումար*, էջ 24:
- ²⁵ Վարազ Առաքելեան, «Կոստան Զարեանի Հայրենադարձութիւնը», *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, 8 Նոյեմբեր 1994, էջ 6: Հաւանաբար Գասպարեան նկատի ունեցած է այս պատումը, երբ յիշած է Հ. Գրիգորեանի եւ Թովուգեանի անունները որպէս մասնակիցներ՝ «ըստ ժամանակակիցների վկայութեան» (Գասպարեան, *Հայ Գրականութիւն*, էջ 107): Յովհաննէս (Օննիկ) Թովուգեան՝ երբեմնի անդամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Մանուկ Ասլանեանի մահէն ետք Պէյրութի *Ազդարար* շաբաթաթերթի խմբագիր եղած է, իսկ 1950-53ին՝ արտօնատէր-խմբագիր: Թերթին հրատարակութեան իրաւունքը վաճառելով ներգաղթած է Հայաստան, ուր աշխատած է Գիտութիւններու Ակադեմիային մէջ: Հրատարակած է Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ համայնքներուն նուիրուած զոյգ մենագրութիւններ (1968 եւ 1986):
- ²⁶ Զարեան, «Նաատումար», էջ 8. հմմտ.՝ նույն, *Նաատումար*, էջ 567: Անունը քաղմակտերով հրատարակուած էր սկզբնապէս, իսկ վերականգնուած է երկրորդ հրատարակութեան մէջ: Մենք արդէն զայն վերականգնած էինք մեջբերումի առէն (Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի*, էջ 439):
- ²⁷ Սմբատ Յովսէփեան, *Յիշողութիւններ*, Երեւան, «Հրազդան» Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 92 (ընդգծումը մերն է):
- ²⁸ Հայկ Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, 1986, էջ 151:
- ²⁹ Յովսէփեան, *Յիշողութիւններ*, էջ 94:
- ³⁰ «Քանիցս» խօսքը սխալ է: Վէպը մինչ այդ միայն տպուած էր մէկ անգամ:
- ³¹ Ըստ Նուարդ Գրիգորեանի եւ Սիրանոյշ Դվոյեանի բանատոր ենթադրութեան (Երեւան, Յուլիս 2004):
- ³² Յովսէփեան, *Յիշողութիւններ*, էջ 96:
- ³³ Զարեան, *Դէպի Արարատ*, էջ 366:
- ³⁴ Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, էջ 164: Բոլորովին մտացածին է 1960 թուականը, զոր Զարեանի մասին իր սխալաշատ յօդուածին մէջ վերջերս արձանագրած է Արա Գրիգորեանը (Ara Krikorian, *Dictionnaire De La Cause Arménienne*, Paris, Edipol, 2002, p. 253):
- ³⁵ *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան*, Երեւան, 1995, էջ 162. հմմտ.՝ Զարեան, *Նաւը*, էջ VI):
- ³⁶ Մուշեղ Իշխան, *Իմ Ուսուցիչներս*, Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Սէրեան» տպ. 1984, էջ 194:
- ³⁷ Զարեան Մելքոնեան, «Նաւը՝ Լեւոն Ստորոտին», *Շիրակ*, Ապրիլ 1964, էջ 446:
- ³⁸ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Նորագոյն Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւ, Ֆոնտ 362, ցուցակ 13, գործ 26 (տեղեկութիւնը շնորհակալութեամբ ստացած ենք հայրենի բանասէր Արծուի Բախչինեանէն): Այս փաստաթուղթին յայտնաբերումէն առաջ, հետեւելով ժամանակակից աղբիւրներուն, որդեգրած էինք 1962 թուագրումը (Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի*, էջ 433): Ճիշդ տարեթիւը տես Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական Բառարան*, հ. Ա. Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1973, էջ 323:

- ³⁹ Կոստան Զարեան, *Երկեր*, Երևան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչություն, 1985, էջ 96:
- ⁴⁰ Շահան Շահնուր, *Կրակը Կողքիս*, Փարիզ, մատենաշար «Յառաջ», 1973, էջ 96. տե՛ս նաև՝ նոյն, «Նալը Լեւան Վրայ» Վէպին Երեսանեան Տպագրութիւնը», *Սփիւռք*, 22 Օգոստոս 1964, էջ 7:
- ⁴¹ Միքայէլ Թարիգեանին ուղղուած նամակի մը ձեռագիր հատուածէն («Գորզէն Մահարի Յետադարձ», *Բազին*, 3, 2003, էջ 139):
- ⁴² Սնապեան, *Ասագախարած*, էջ 6:
- ⁴³ Պօյաճեան, *2 Նամակ*, էջ 20:
- ⁴⁴ Զարեան, «Նաատումար», էջ 8. հմմտ.՝ նոյն, *Նաատումար*, էջ 567: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, ինչպէս եւ երկրորդ հրատարակութեան կասկածելի ընթացքը, ընդունելի չէ վերջերս կատարուած այն պնդումը, թէ «իրաւունք չունենք հաշուի չառնելու հեղինակին սրբագրումները» (Ժենիա Քալանթրեան, «Պատմութեան Գեղարուեստական Արձագանգը», *Պայքար*, Մայիս-Յունիս 1996, էջ 62), որ նկատի ունի երկրորդ տպագրութիւնը որպէս վերջնական:
- ⁴⁵ Կ. Զարեան, *Երկեր*, Անթիլիաս, տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1975, էջ 6:
- ⁴⁶ Հմմտ. Վարդան Մատթեոսեան, *Անվերջ Վերադարձ. Հայաստանի Ճանապարհները (1989-2004)*, Երևան, «Զանգակ-97» Հրատարակչություն, 2005, էջ 120-121:
- ⁴⁷ Շահան Նաթալի, *Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիրը*, Պոստըն, 1943:
- ⁴⁸ Պոստըն, էջ 538. Երևան, էջ 532 (յետայսու՝ «Երեւան»):
- ⁴⁹ Պոստըն, էջ 69. Երևան՝ չիք (հմմտ. էջ 78):
- ⁵⁰ Էջերու բոլոր յիշատակումները կ'ակնարկեն *Նալը Լեւան Վրայի* երեսանեան առաջին խմբագրութեան մեքենագիր օրինակին: Ոչխարներու անմեղութեան ակնարկութիւնը ջնջուած է երեսանեան հրատարակութենէն (էջ 79):
- ⁵¹ Պոստըն, էջ 69-70. Երևան՝ չիք (հմմտ. էջ 78):
- ⁵² Պոստըն, էջ 70. Երևան, էջ 79:
- ⁵³ Պոստըն, էջ 490-491. Երևան, էջ 491 («դա սրտի մի արկածախնդրութիւն է» խօսքը ջնջուած է):
- ⁵⁴ Կ'ակնարկէ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անդրանիկ վարչապետ Յովհաննէս Զաջագնունիի (1868-1938) Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անեկիք Չունի Այլեւս (Վիեննա, 1923) գրքոյկին:
- ⁵⁵ Պոստըն, էջ 442. Երևան, էջ 460, ուր միայն գրուած է «Հայաստան երկիրը պէտք է վերածննդի եւ վերստեղծուի»:
- ⁵⁶ Պոստըն, էջ 442-443. Երևան, էջ 460, ուր ջնջուած են «երկրի մաքրագործումը օտար քաղնութիւններից» եւ «Զրադաշտի վերադարձը» խօսքերը:
- ⁵⁷ Պոստըն, էջ 441-443. Երևան՝ չիք (հմմտ. էջ 460):
- ⁵⁸ Պոստըն, էջ 443-444. Երևան, էջ 461, ուր այս հատուածը, որ արդէն կրճատուած էր, նոր փոփոխութիւններու եւ յանելալ կրճատումներու ենթարկուած է:
- ⁵⁹ Պոստըն, էջ 48. Երևան, էջ 55-56:
- ⁶⁰ Պոստըն, էջ 148. Երևան՝ չիք (հմմտ. էջ 164):
- ⁶¹ Sic: Պէտք է ըլլայ «մրա ծագման»:
- ⁶² Պոստըն, էջ 151-152. Երևան, էջ 168-169 (կրճատումներով ու յանելումներով): Այս մէջբերումը նոյնական է Պոստընի հրատարակութեան հետ, բացառելով «ցեղի բուն իսկութիւնը» խօսքը, որ դարձած է «բուն ժողովրդի իսկութիւնը»:
- ⁶³ Ճանապարհարա Վիքօ (1688-1744), իտալացի փիլիսոփայ:

- 64 Պոստըն, էջ 84. Երեսան, էջ 95:
- 65 Պոստըն, էջ 87. Երեսան, էջ 99:
- 66 Ֆրիտրիխ Նիցշե (1844-1900), գերմանացի փիլիսոփայ, որուն ուսմունքը կարեւոր ազդեցութիւն ունեցած է Զարեանի վրայ:
- 67 Պոստըն, էջ 159. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 177):
- 68 Պոստըն, էջ 161-162. Երեսան, էջ 179-180 (կրճատումներով):
- 69 Պոստըն, էջ 213-214. Երեսան, էջ 231-232 (կրճատումներով):
- 70 Պոստըն, էջ 228. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 244):
- 71 Պոստըն, էջ 393. Երեսան, էջ 414 (փոխառած):
- 72 Պոստըն, էջ 392. Երեսան, էջ 414:
- 73 Պոստըն, էջ 399. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 420):
- 74 Պոստըն, էջ 518. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 518): Այս մէջբերումը որոշ փոփոխութիւններ ունի արդէն:
- 75 Պոստըն, էջ 513-514. Երեսան, էջ 510:
- 76 Պոստըն, էջ 155. Երեսան, էջ 173 (փոփոխութիւններով):
- 77 Պոստըն, էջ 156. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 174-175):
- 78 Պոստըն, էջ 32-33. Երեսան, էջ 27 (կրճատումներով):
- 79 Պոստըն, էջ 59. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 68):
- 80 Պոստըն, էջ 175. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 196):
- 81 Պոստըն, էջ 339-340. Երեսան, էջ 360-361 (յաւելեալ կրճատումներով եւ փոփոխութիւններով):
- 82 Պոստըն, էջ 344. Երեսան, էջ 365:
- 83 Պոստըն, էջ 348. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 368):
- 84 Պոստըն՝ չիք. Երեսան՝ չիք:
- 85 Պոստըն, էջ 467. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 472):
- 86 Պոստըն, էջ 165. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 185):
- 87 Պոստըն, էջ 167. Երեսան, էջ 186 (կրճատում):
- 88 Պոստըն, էջ 167-168. Երեսան, էջ 186-187 (կրճատումներով):
- 89 Պոստըն, էջ 290-291. Երեսան, էջ 308-309 (կրճատումով):
- 90 Կ'ակնարկէ Յակոբ Պարոնեանի *Հոսիսի շնորհաբերը* երգիծական գործին (1880):
- 91 Պոստըն, էջ 325. Երեսան, էջ 344-345 (յաւելեալ կրճատումներով):
- 92 Պոստըն, էջ 80-81. Երեսան, էջ 90-91 (ոճական մանր փոփոխութիւններ):
- 93 Պոստըն, էջ 92. Երեսան, էջ 104-105 (փոփոխութեամբ):
- 94 Պոստըն, էջ 92. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 105):
- 95 Պոստըն, էջ 119-120. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 134):
- 96 Պոստըն, էջ 237. Երեսան, էջ 253 (փոփոխութիւններով):
- 97 Պոստըն, էջ 311. Երեսան, էջ 330:
- 98 Պոստըն, էջ 372. Երեսան, էջ 392 (փոփոխութիւններով):
- 99 Պոստըն, էջ 377. Երեսան, էջ 398:
- 100 Պոստըն, էջ 439. Երեսան, էջ 458:
- 101 Պոստըն, էջ 478-479. Երեսան, էջ 478 (փոփոխութիւններով եւ կրճատումով):
- 102 Պոստըն, էջ 487. Երեսան, էջ 487 (կրճատում):
- 103 Պոստըն, էջ 490. Երեսան, էջ 490 (կրճատում):
- 104 Պոստըն, էջ 165. Երեսան, էջ 184 (կրճատումով):
- 105 Պոստըն, էջ 333. Երեսան՝ չիք (հմմտ. էջ 354):
- 106 Շորճ Պերքլի (1685-1753), անգլիացի եպիսկոպոս ու փիլիսոփայ:

- ¹⁰⁷ Այս տողը խտացուած է պոստընեան հրատարակութենէն (էջ 440-441): Առաջին խմբագրութեան մեր ձեռքի տակ եղած էջերուն մէջ (էջ 518) այդ տողը չկայ (բացակայ է արդէն «ժողինտոնեան» բառը), իսկ Բ. հրատարակութեան մէջ արդէն պարբերութիւնը երկրորդ փոփոխութեան ենթարկուած է:
- ¹⁰⁸ Պոստըն, էջ 118. Երեւան, էջ 132:
- ¹⁰⁹ Պոստըն, էջ 481-482. Երեւան, էջ 480-481 (կրճատումներով ու փոփոխութիւններով):
- ¹¹⁰ Պոստըն, էջ 45. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 53):
- ¹¹¹ Պոստըն, էջ 413. Երեւան, էջ 432 (կրճատումով):
- ¹¹² Պոստըն, էջ 41. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 48):
- ¹¹³ Պոստըն, էջ 171. Երեւան, էջ 191:
- ¹¹⁴ Վէպին մէջ յիշուած է լոկ «Կարա» անունով:
- ¹¹⁵ Պոստըն, էջ 206. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 223):
- ¹¹⁶ Իմա՝ «ծաղկում են» (Պոստըն, էջ 395. Երեւան, էջ 416):
- ¹¹⁷ Պոստըն, էջ 465. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 470):
- ¹¹⁸ Պոստըն, էջ 500-502. Երեւան, էջ 497-500 (փոփոխութիւններով):
- ¹¹⁹ Պոստըն, էջ 504. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 502):
- ¹²⁰ Պոստըն, էջ 507. Երեւան, էջ 505:
- ¹²¹ Պոստըն, էջ 58-59. Երեւան, էջ 67 (փոփոխութիւններով):
- ¹²² Պոստըն, էջ 35. Երեւան, էջ 31:
- ¹²³ Պոստըն, էջ 244. Երեւան, էջ 260:
- ¹²⁴ Պոստըն, էջ 205. Երեւան, էջ 222 (փոփոխութեամբ):
- ¹²⁵ Պոստըն, էջ 178. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 197):
- ¹²⁶ Պոստըն, էջ 103. Երեւան, էջ 116 (կրճատումով):
- ¹²⁷ Պոստըն, էջ 104. Երեւան, էջ 116 (փոփոխութեամբ):
- ¹²⁸ Պոստըն, էջ 104. Երեւան, էջ 117 (փոփոխութիւններով):
- ¹²⁹ Պոստըն, էջ 30. Երեւան, էջ 26 (փոփոխութեամբ):
- ¹³⁰ Պոստըն, էջ 31. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 27):
- ¹³¹ Պոստըն, էջ 32. Երեւան, էջ 28:
- ¹³² Պոստըն, էջ 33. Երեւան, էջ 29 (փոփոխութեամբ):
- ¹³³ Պոստըն, էջ 34. Երեւան, էջ 30 (կրճատումով):
- ¹³⁴ Պոստըն, էջ 34. Երեւան, էջ 30:
- ¹³⁵ Պոստըն, էջ 34. Երեւան, էջ 30:
- ¹³⁶ Պոստըն, էջ 35. Երեւան, էջ 31 (փոփոխութեամբ):
- ¹³⁷ Պոստըն, էջ 37. Երեւան, էջ 33:
- ¹³⁸ Պոստըն, էջ 37. Երեւան, էջ 33:
- ¹³⁹ Պոստըն, էջ 451-452. Երեւան, էջ 37 (փոփոխութիւններով):
- ¹⁴⁰ Պոստըն, էջ 452. Երեւան, էջ 37:
- ¹⁴¹ Պոստըն, էջ 39. Երեւան, էջ 46:
- ¹⁴² Պոստըն, էջ 40. Երեւան, էջ 47:
- ¹⁴³ Պոստըն, էջ 40. Երեւան, էջ 47 (կրճատումով):
- ¹⁴⁴ Պոստըն, էջ 41. Երեւան, էջ 49 (կրճատումով):
- ¹⁴⁵ Պոստըն, էջ 42. Երեւան, էջ 49 (փոփոխութիւններով):
- ¹⁴⁶ Պոստըն, էջ 43. Երեւան, էջ 50 (փոփոխութիւններով):
- ¹⁴⁷ Պոստըն, էջ 57. Երեւան, էջ 65 (փոփոխութեամբ):
- ¹⁴⁸ Պոստըն, էջ 57. Երեւան, էջ 65 (կրճատումով):
- ¹⁴⁹ Պոստըն, էջ 57. Երեւան, էջ 65:

- 150 Պոստըն, էջ 58-59. Երեւան, էջ 67 (փոփոխութիւններով):
- 151 Պոստըն, էջ 72. Երեւան, էջ 81 (փոփոխութեամբ):
- 152 Պոստըն, էջ 76. Երեւան, էջ 86 (փոփոխութեամբ):
- 153 Պոստըն, էջ 93. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 106):
- 154 Պոստըն, էջ 101. Երեւան, էջ 113:
- 155 Պոստըն, էջ 101. Երեւան, էջ 113:
- 156 Պոստըն, էջ 101. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 114):
- 157 Պոստըն, էջ 102. Երեւան, էջ 115:
- 158 Պոստըն, էջ 122. Երեւան, էջ 137 (փոփոխութեամբ):
- 159 Պոստըն, էջ 131. Երեւան, էջ 147 (փոփոխութիւններով):
- 160 Պոստըն, էջ 131. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 147):
- 161 Պոստըն, էջ 145. Երեւան, էջ 161 (փոփոխութեամբ):
- 162 «Գոզանջում է» (Պոստըն, էջ 181. Երեւան՝ չիք. հմմտ. էջ 199):
- 163 Պոստըն, էջ 199. Երեւան, էջ 217 (փոփոխութեամբ):
- 164 Պոստըն, էջ 217. Երեւան, էջ 235 (փոփոխութիւններով):
- 165 Պոստըն, էջ 243. Երեւան, էջ 259 (փոփոխութեամբ):
- 166 Պոստըն, էջ 250. Երեւան, էջ 267 (փոփոխութեամբ):
- 167 Պոստըն, էջ 255. Երեւան, էջ 272 (փոփոխութեամբ):
- 168 Պոստըն, էջ 258. Երեւան, էջ 274:
- 169 Պոստըն, էջ 266. Երեւան, էջ 281 (փոփոխութեամբ):
- 170 Պոստըն, էջ 285. Երեւան, էջ 302 (փոփոխութեամբ):
- 171 Պոստըն, էջ 312. Երեւան, էջ 331 (փոփոխութեամբ):
- 172 Պոստըն, էջ 335. Երեւան, էջ 355 (փոփոխութեամբ):
- 173 Պոստըն, էջ 357. Երեւան, էջ 376-377 (փոփոխութեամբ):
- 174 Պոստըն, էջ 370. Երեւան, էջ 390 (կրճատուած):
- 175 Պոստըն, էջ 395. Երեւան, էջ 416 (փոփոխութեամբ):
- 176 Պոստըն, էջ 396. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 417):
- 177 Պոստըն, էջ 405. Երեւան, էջ 425:
- 178 Պոստըն, էջ 408. Երեւան, էջ 428 (փոփոխութեամբ):
- 179 Իւան Բումին (1870-1953), ռուս փտարանդի գրող, 1933ի Նոպէլեան մրցանակակիր:
- 180 Ալեքսանդր Բլոկ (1880-1921), ռուս բանաստեղծ:
- 181 Իմնոկենտի Աննենսկի (1856-1909), ռուս գրող եւ բանասէր:
- 182 Օսիպ Մանդելշտամ (1891-1938), ռուս բանաստեղծ, ստալինեան հալածանքների զոհ: 1933ին հրատարակած է *Ճանապարհորդութիւն Հայաստանում* ուղեգրութիւնը, իսկ 1931ին՝ *Հայաստան* բանաստեղծութիւններու շարքը:
- 183 Նիկոլայ Գումիլեով (1886-1921), ռուս բանաստեղծ:
- 184 Մարինա Զուետաեւա (1892-1941), ռուս բանաստեղծուհի:
- 185 Առաջին մէջբերումը կու գայ Սնապեանի *Անդրչիրիմեան Չայներ* հատորէն (Պէյ-րուք, 1960): Երկրորդ մէջբերումին աղբիւրը չենք կրցած ճշդել:
- 186 Խորհրդային ժամանակաշրջանին Լեւոն Շանթէն երկու հատոր հրատարակուած է՝ *Ընտիր Երկեր* (1968) եւ *Երկեր* (1989), սակայն ան մնացած է արգիլուած հեղինակ եւ անոր բատերախաղերը չեն բնագրուած:
- 187 Խորհրդային ժամանակաշրջանին Համաստեղէն մէկ հատոր հրատարակուած է՝ *Հայաստանի Լեռներու Սրնգահարը* (1989):
- 188 Ա. Ահարոնեանէն ոչինչ լոյս տեսած է Խորհրդային ժամանակաշրջանին:
- 189 Պոստըն, էջ 40-41. Երեւան, էջ 48 (լեզուական մանր փոփոխութիւններով):

- ¹⁹⁰ Պոստըն, էջ 102-103. Երեւան, էջ 115-116:
- ¹⁹¹ Պոստըն, էջ 109. Երեւան, էջ 122:
- ¹⁹² Պոստըն, էջ 109. Երեւան, էջ 122:
- ¹⁹³ Պոստըն, էջ 155. Երեւան, էջ 174:
- ¹⁹⁴ Պոստըն, էջ 253. Երեւան, էջ 270-271 (կրճատում):
- ¹⁹⁵ Պոստըն՝ չիք (հմմտ. էջ 536). Երեւան, էջ 530:
- ¹⁹⁶ Պոստըն, էջ 195. Երեւան, էջ 213
- ¹⁹⁷ Պոստըն, էջ 195. Երեւան, էջ 213 (փոփոխություններով):
- ¹⁹⁸ Պոստըն, էջ 196. Երեւան, էջ 214-215 (փոփոխություններով):
- ¹⁹⁹ Թուականը սխալ է. գիրքը տպւում է 1959ին (տե՛ս նաեւ Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, էջ 570):
- ²⁰⁰ Վիլեամ Սարոյեան, *Մարդկային Կատակերգություն*, Բարգմ. Գրիգոր Զէչիշեանի, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, էջ 10:
- ²⁰¹ «Ժամանակաշրջաններից» (Երեւան, էջ 3):
- ²⁰² Պոստըն, էջ 485. Երեւան, էջ 485:
- ²⁰³ Պոստըն, էջ 487. Երեւան, էջ 487:
- ²⁰⁴ Պոստըն, էջ 152. Երեւան, էջ 169 (յառելումներով եւ փոփոխություններով):
- ²⁰⁵ Պոստըն, էջ 88-89. Երեւան, էջ 101 (փոփոխություններով):
- ²⁰⁶ Պոստըն, էջ 158. Երեւան, էջ 177 (կրճատումով):
- ²⁰⁷ Պոստըն, էջ 154. Երեւան, էջ 172 (փոփոխությամբ):
- ²⁰⁸ Պոստըն, էջ 156. Երեւան՝ չիք (հմմտ. էջ 174-175):
- ²⁰⁹ Պոստըն, էջ 392-394. Երեւան, էջ 414-415 (փոփոխություններով եւ կրճատումով):
- ²¹⁰ Պոստըն, էջ 208-209. Երեւան, էջ 226 (փոփոխություններով եւ կրճատումով)
- ²¹¹ Պոստըն, էջ 425-426. Երեւան, էջ 445 (փոփոխություններով):
- ²¹² Պոստըն, էջ 513-514. Երեւան, էջ 510:
- ²¹³ Պոստըն, էջ 514-515. Երեւան, էջ 511-512 (կրճատումներով):
- ²¹⁴ Պոստըն, էջ 515. Երեւան, էջ 512 (ոճական փոփոխություններով):
- ²¹⁵ Պոստըն, էջ 517-519. Երեւան, էջ 513-515 (կրճատումներով):
- ²¹⁶ Իլիա Էրենբուրգ (1891-1967), ուս գրող եւ հրապարակագիր:
- ²¹⁷ Բնագրին մէջ՝ «... հայ՝ ժողովրդի միակ բարեկամը...»:
- ²¹⁸ Շէք Լոնտոն (1876-1916), ամերիկացի արձակագիր:
- ²¹⁹ Բնագրին մէջ՝ «ինքնը»:
- ²²⁰ Նախադասությունը Բ. տպագրության մէջ հետեւեալ ձեւը ունի. - «Տեսայ նաեւ որ սխալ եմ մեկնաբանել Մայիսեան րանուորա-գիւղացիական ապստամբության նշանակությունը եւ ուրիշ մի շարք դէպքեր, որոնք ճակատագրական նշանակություն են ունեցած հայ ժողովրդի կեանքում» (Երեւան, էջ 3):
- ²²¹ Իմա՝ «Դաշնակային»:

MATERIALS ABOUT THE YEREVAN EDITION OF
KOSTAN ZARIAN'S NOVEL,
THE SHIP ON THE MOUNTAIN
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Kostan (also Gostan, Constant) Zarian (1885-1969), one of the main names in Armenian literature of the twentieth century, published his novel *The Ship On The Mountain*, often regarded as his magnum opus, in 1942 in Boston. The novel portrayed the years of the first Republic of Armenia (1918-1920) in a way relatively sympathetic to the short-lived independent state. In 1963, after Zarian's definitive return to Soviet Armenia, a second edition of the novel was issued in Yerevan in a heavily bowdlerized form. This second edition triggered violent polemics among the intelligentsia in the Diaspora, polemics, which, indeed, reverberated in Armenia, as they dealt with matters of intellectual freedom and criticism of Soviet literary policies. It remains an enigma to this day to what extent the second edition was the result of Zarian's free will and how Soviet censorship had an impact on the book.

The author discusses these issues with an extensive use of contemporary sources and publishes for the first time a cache of documents related to the second edition and discovered in the personal files of the poet Vahan Grigorian (1905-1989), who at the time was the chief of the department of Literature in the Armenian State Publishing House (Haypethrat). Although these papers do not solve the question by themselves, they are helpful for understanding and documenting the changes undergone by the text, as well as for throwing some light on the role of different dramatis personae in this issue.